

Nacsinák Gergely András
ANA-

2016 JANUÁR 5. •

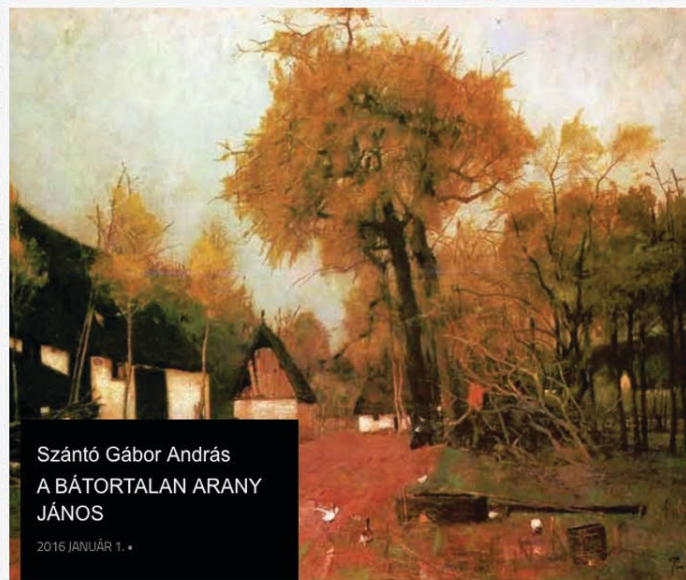
Kapitány Máté
SÁRKÁNY A VÁROS
ALATT

2016 JANUÁR 29. •

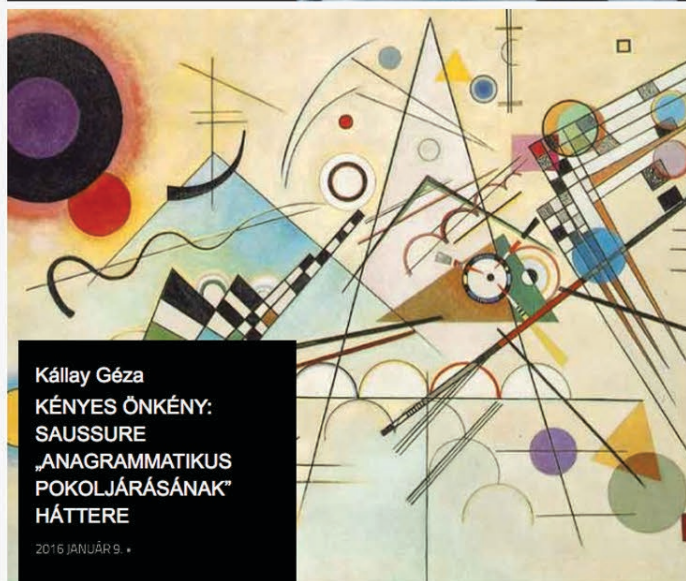
Kállay Kotász Zoltán
A JÁTSZMA

2016 JANUÁR 22. •

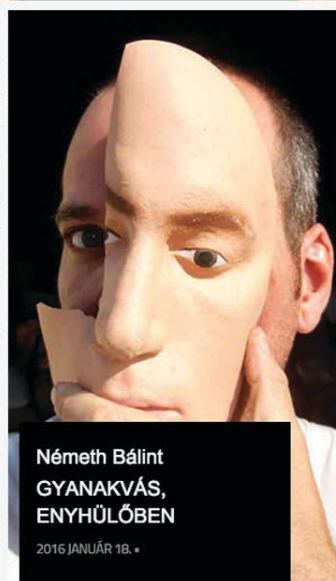
Szántó Gábor András
A BÁTORTALAN ARANY
JÁNOS

2016 JANUÁR 1. •

Kállay Géza
KÉNYES ÖNKÉNY:
SAUSSURE
„ANAGRAMMATIKUS
POKOLJÁRÁSÁNAK”
HÁTTERE

2016 JANUÁR 9. •

Németh Bálint
GYANAKVÁS,
ENYHÜLŐBEN

2016 JANUÁR 18. •

Bene Zoltán
RÓZSASÁNDOR ÉS A
VELOCIPÉD

2016 JANUÁR 30. •

LIGET

2016-1 január

TARTALOMJEGYZÉK [XXIX.évfolyam 1. szám]

Szántó Gábor András A BÁTORTALAN ARANY JÁNOS	4
Birtalan Ferenc MENNYBŐL AZ ARMAGEDDON HA HIDEG VAN MÁRIÁS	26
Nacsinák Gergely András ANA-	32
Kállay Géza KÉNYES ÖNKÉNY SAUSSURE „ANAGRAMMATIKUS POKOLJÁRÁSÁNAK” HÁTTERE	48
Csongor Andrea HASZNÁLATI UTASÍTÁS	61
Németh Bálint GYANAKVÁS, ENYHÜLŐBEN	64
Kállay Kotász Zoltán A JÁTSZMA	66
V. Buzás Andrea ETANOL SZERETŐI	68
Handi Péter FESTŐI DOLGOK	73
Ágoston Tamás BÜNTETÉSEK	75

Somfai Anna SPREEK JE NEDERLANDS [IDEGEN FÖLD]	77
Kapitány Máté SÁRKÁNY A VÁROS ALATT [TÉNYFÉKEZŐ]	79
Bene Zoltán RÓZSASÁNDOR ÉS A VELOCIPÉD [FELNŐTT MESE] – <i>Török Eszter rajzaival</i>	86

Kiadja | Liget Műhely Alapítvány
1122 Budapest, Kissvábhegyi út 4-6.
info[kukac]ligetmuhely.com

ISSN 1789-4980

Szerkesztők | Horgas Judit, Levendel Júlia, Horgas Béla
Tervezőszerkesztő | René Margit
Főmunkatárs | Szirmai Panni
Olvasószerkesztő | Bognár Anikó
Tudományos lektorok | Kállay Géza,
Kiss Lajos András, Victor András

Támogató

Szántó Gábor András A BÁTORTALAN ARANY JÁNOS

1854-re Arany jelentősen átdolgozta a *Toldi estéje* hat évvel korábbi, első változatát, ám a több száz sorral módosult kézirat szövegét nem ennek a befejezésnek az időpontjával, hanem 1848-as dátummal adta közre: „E művet alig néhány versszak pótlással, épp azon alakban veszi a tisztelt közönség, mint ez nálam 1848 óta készen hever.”¹ A filológiai szempontból hamis és félrevezető keltezéssel emlékeztetett egy fontos történelmi eseményre („nem engedett a negyvennyolcból”), ugyanakkor elkerülte, hogy a kor haditörvényszéki „műbírálata” a ’48 utáni „Haynau világ” és a Bach korszak nyomait keresse munkájában.² Az elterelő hadművelettel nemcsak a cenzúrát tévesztette meg, hanem a „költői túlzását” készpénznek vevő, jámbor irodalomtörténészeket is, akik a szerző vojtinai tanácsairól megfélekedve – vö. „A költőnek, bár lénye isteni, / Nemcsak szabad – szükség fillenteni”³ –, máig 1848 tavaszán lezárt szöveggént publikálják és magyarázzák ezt a hat évvel a forradalom *után* befejezett alkotást. Persze a „Haynau világ” problémáitól elvonatkoztatva... Vajon tényleg ilyen „időtlen befejezettséget” árasztó, „semmi korszerű kapcsolatot nem kereső” mű lenne a *Toldi estéje*,⁴ amelyet mérhetetlen távolság választ el *A walesi bárdok* Arany Jánosától?

ész és haladás

Az 1848 utáni évek „a puska és a cenzúra” esztendei voltak, írta egykor Jókai Mór (történetesen egy Aranyról szóló munkájában).⁵ Olyan időszak, amelyben „csörgő-sipka alatt harcoltak a koreszmék”.⁶ Az öreg Toldi ekkorra befejezett történetét a kor nyelvén értő olvasók és barátok – így Jókai, Gyulai és Eötvös – egy kíméletlen ostromállapottal „csinosító”, kétes „civilizáció” és az alkotmányosságot felszámoló abszolutizmus elutasításaként fogták fel.⁷ Nem úgy, mint a mű Lajos királyi tanmeséjét⁸ könnyelműen helyeslő utódaik, akik szerint e kor nézeteit ütköztető alkotás „*alapeszmeje*” a puskaort feltaláló ész és haladás diadala, azaz „*az ésszel hódító, más öltöbeli ivadék végérvényes győzelme a nyers erő maradi hőse fölött.*”⁹ Ha belegondolunk, Arany világától mélységesen idegen következtetés ez. A „Toldik és nem Toldik” tömegeinek egyre hatékonyabb és tudományosabb elpusztítását költőnk nem az ész és a haladás bizonyítékának, hanem ezek megcsúfolásának tekintette,¹⁰ és műve „csörgő sipkás” előadásmódjával is utalt az efféle „ésszerűség” lelketlenségére és ostobaságára. Például abban a „csudálatos”, de magyarázóit által elhanyagolt, sőt kihagyni ítélt jelenetben, ahol Toldiék éhen maradt lovai tiszteletlenül „röhögni és vihogni” kezdenek egy csupán a maga szűk eszére hagyatkozó és a lótetetéshez nem értő varga ügyetlenségén.¹¹

Elkezdték röhögni a várt eleségre;

Nyihogtak, vihogtak sokáig hiába,

De belé sem faltak a drága szénába;

E csudán a varga csudálkozék nagyon,

Törte az elméjét: hogy s miképen vagyon. (VI/7)

A szintén kacagni kezdő Bencétől tudja meg, hogy a felszerszámozott állatok csak a szájuk szabadabbá tétele, vagyis „a fék és a zabola” eltávolítása után képesek elfogyasztani az immár „békétlenül várt” (VI/2) eleséget.

„Mi az istennyila! megbomlottál, koma?

Hisz nincsen leoldva se fék, se zabola!”

S úgy nevetett Bence, hogy el tán nem ájult, –

De a két vékonya iszonyún megfájult. (VI/8)

A most kapusként dolgozó varga egykor „sátáni bicskiával” szabdalta e „táltos” jószágok bőrét,¹² és ma is óvakodik tőlük, mivel „rúgnak és harapnak”.

„Szent atyám” tünődék, „vajmitévő legyek?
Megharap, ha elül, – rug, ha hátul megyek.”
Sosem ült lovon a becsületes varga,
Bár ifjabb korában a sarut megvarrta [...]

Bicskiája, mint egy pokolbeli sátán,
Nyargalódzott végig a szegény ló hátán;
Mérte, szabta, vágta – ő volt akkor az ur:
Most a kantárhoz is keze-reszketve nyul. (VI/4–5)

Nem annyira észre, mint *bátorságra* lenne szüksége, hogy a felzablázott állatokat jól lakassa. (Hisz táplálni is kell a jószágot, ha nyírni akarják.)

Majdhogy meg nem evé kezét lábát érte
A kapus, hogy ő ezt *ésszel föl nem érte*;
De meg' arra gondol: *mit ért voln' az ésszel?*
Hisz csak nem mert volna odanyulni kézzel.

E gondolat neki vigasztalást adott,
Valahányszor Bence szemébe kacagott, –
Aki, lezablázván a két éhes párát,
Visszament a házba folytatni munkáját. – (VI/9)

A kulturális hagyományban és a régi magyar köznyelvben a varga nem túl okos ember. A mesterségével elboldogul, de más ügyekben nem tanácsos rá hallgatni. Ő jelenik meg a ma is használt „*Suszter, maradj a kaptafánál!*” figyelmeztetésben, és olyan, ma már nem hallható élcelődésekben, mint „*Igen tud varga lovat patkolni. Vargához viszi az ekevasat. Varga ne szóljon feljebb a kaptánál.*”¹² Eredetileg az idősebb Plinius *Természethistóriájában* olvashatjuk ama híres anekdotát, amelyben Apellész, a festő készségesen kijavítja egy vargától kifogásolt saru pontatlanságát, de nem engedi, hogy a botcsinálta kritikus további hibákat keressen a festményében: „*Ne supra crepidam sutor iudicaret* ('A sarun túl a varga semmiben ne ítélkezzék').”¹³ Egy hazai közegben született, későbbi szólásunkban maga Krisztus fegyelmezi meg az efféle kéretlen okoskodót. (Vö. „Úgy megrázza, mint Krisztus a vargát”.)¹⁴

Arany ügyesen aktualizálja az eredeti anekdota fontos elemeit – így a hős foglalkozásához társított kontárságot és illetéktelenséget –, de a „bátorság” témájának felvetésével újabb tanulságok levonására ösztönzi az olvasót. Műve utolsó, hatodik énekét ugyanis épp egy Toldi *bátorságát* hangsúlyozó, Ilosvai mottóval indítja: „Híres ez világban *szíve nagy bátorsága*.” Ha valóban igaz a meghatározás, miszerint a mottó „a mű (egy-egy részének) élén álló, a *mondanivaló lényegét jellemző* idézet”,¹⁵ akkor a varga és Bence közti „csörgő sipkás” bátorságvizsgálat korántsem lényegtelen és kihagyható epizód, hanem egy azzal együtt zajló, másik bátorságpróba, a király és Toldi közti összetűzés párja és kommentárja. A két jelenet fontosságára és összetartozására a mottó utáni verssorok is utalnak: „Most Bencéhez térek, aki otthon maradt:/ Mi emlékezetest vín véghez *azalatt*.” (VI/1).

a bátorsági megmértetés

A szolgák megmértetésében kétségtelenül a félénk kapussá lett „sátáni” borszabdalo a vesztes, akit Arany a cselekményben és a *Végszóban* is „alárendel” a többi szereplőtől gyakran gúnyolt, de most felszabadultan kacagó Bencének: „Az is megbocsátható, hogy a kinevetett vén szolgának [= Bencének] *még egy személyt* rendeltem alá a kapusban...”¹⁶ Vajon tényleg megbocsátható?... Ugyan ki lehet ez a félénk varga melletti, „*még egy személy*”, aki szintén elbukik a bátorsági megmértetésen? Netán a Toldi által megriasztott Lajos király, aki már a mű 1848-as változatában „*székéig hátrál*” a trónterembe berontó Toldi elől – vö. „Néz utána, [...] *székeig hátrálva*, / Fél könyökkel *annak támaszkodik állva*”¹⁷ –, és aki az 1854-es kidolgozásban sem a jó szívéről meg a „szíve nagy bátorságáról” tesz tanúbizonyságot?

Meghül benne a vér, ábrázatja mordul,

S kiált, odakapván kézzel a szívére:

„El kell fogni Toldit! halál a fejére!” (VI/20)

Ha „meghül benne a vér” – akkor 'elborzad', 'megrémül', 'visszaretten'. A szívéhez is ijedtében kap, ahol a 16. századi Ilosvai idejében is a bátorságát keresi az ember.¹⁸ Egy bátor embernek „helyén lenne a szíve”, és „megőrizné a lélekjelenlétét”. Ellentétben a féltében halállal fenyegető Lajossal, aki a „lélektől lelkezett” Toldi¹⁹ lefogásával „önnön lelkét leheli ki,”²⁰ s így a korabeli népi bölcsesség „szegény ördögét” juttatja eszünkbe. („Az ördögről is azt mondja a közmondás, hogy *szegény, mert nincs lelke.*” Czuczor–Fogarasi: 3. köt. 1388).

Egy *lelketlen*, nem elég Nagy Lajos azonban könnyen elveszítheti a tekintélyét. Különösen, ha rangjához méltatlan öltözékben jár az utcán, és a járókelők nem köszönnek neki. Vajon tényleg nem ismerik fel?... Az előtte haladó testőr, meg a mögötte lépdelő szolgák ellenére sem?...

Elül megy a testőr, ennek háta megett

A király és egy-két hű szolga lépeget.

Egy cseppet se látszik köntösén, hogy király,

Kinevetnék, aki azt merné fogni rá;

Az utcán menő, ha szemét rájok veti,

Köszön a hadnagynak, de nem köszön neki. (VI/22)

Honnan ismerős ez a jelenet? – Utcai felvonulás... Benne egy uralkodó, illetlenül egyszerű öltözékben... Nem köszönő és nem éljenző járókelők... Hát persze. Az Andersen-mese! Itt is egy nem hiteles király visel hivatalához méltatlan ruházatot, s így az utcanép is tudja, hogy sem a ruha, sem a király nem igazi.

Vajon mit keres Hans Christian Andersen a 19. század közepi Magyarországon? Tényleg ismerte őt Arany?... A jelek szerint, igen. A magyarországi lapok már 1841-ben tudósítottak a dán híresség itteni látogatásáról, és a császár új ruhájáról szóló történetnek ez évben két változata is napvilágot látott a hazai „szépliteratúrai” kiadványokban.²¹ Elképzelhető azonban egy még közelebbi forrás. Az első Andersen mesekönyvet ugyanis költőnk „angyalkedélyű komaasszonya”, az irodalmi babérokra pályázó Szendrey Júlia fordította magyarra, aki 1847-ben, a nemrég elkezdett *Toldi estéje* írásának idején, személyesen is beszélhetett Arany fordítói terveiről.²² Később, kapcsolatuk hűvösebbé válásakor Gyulai Pál hozhatott az asszonyról híreket, aki nemcsak Szendrey Júlia sógora lett, hanem az 1857-re megjelenő Andersen meseválogatás egyik recenzense is.²³

Ami Arany magyar királyi kortársait és ezek megtépzott tekintélyét illeti, se a szerény szellemi képességei miatt lemondott V. Ferdinánd, se a helyére léptetett, ifjú Ferenc József nem örvendett túl nagy népszerűségnek. Ha különböző okokból is, mindketten megszolgálták azt a fajta tekintélycsökkenést, amit akkoriban „felségsértésként” definiáltak. Az utcai és társaságbeli köszönések elmulasztása főleg az 1848 utáni esztendőben, a szabadságharc leverését követő passzív rezisztencia idején jött divatba Magyarországon, amiről mind a „nem köszönők”, mind a „nem köszöntöttek” írásai beszámoltak.²⁴ Ebben a feje tetejére állított, új ruhás világban az 1848. december 2-án trónra ültetett Ferenc József több szempontból sem felelt meg a magyar törvények megkövetelte illemszabályoknak: nem választotta királlyá az országgyűlés, nem tett esküt az ország törvényeire, és meg se koronázták. A magyar trón jogilag üresen állt, nem volt kit felségsérteni rajta. De mint az aradi tizenhármak ítéletéből is látható, ez a királyi címét kisajátító királyjelölt a régi Habsburg hagyományokhoz híven ezúttal is „felségsértés” címen küldette halálba az általa veszélyesnek ítélt és a trónöröklési szabályokat betartó törvénytiszteletket: vö. „Mindezek a vádlott urak [...] ellentétben a császári királyi hadseregbe való belépésükkor tett esküjükkel, [...] hogy *törvényes* [??] császáruknak és *királyuknak* csapatai ellen harcolni nem fognak, a magyar forradalmi hadsereg soraiban szolgáltak, [...] részt vettek a magyar lázadó hadsereg harcaiban az ez év április 14-i debreceni országgyűlési határozatok megvalósításáért, melyek kimondták Magyarország elszakadását a császárságtól és a legmagasabb uralkodóháznak a magyarországi trónutódlásból való kizárását”, s ezért „*felségsértés miatt* [...] kötélt általi halállal büntetendők.”²⁵

A *Toldi estéje* 1854-es megjelenése idején Arany nem egészen jámbor kortársai nap mint nap szembesültek ezzel a véresen abszurd és messziről akár nevetségesnek mondható világgal, meg egy abban regnáló, nem hiteles király problémájával. Erre emlékeztette őket az a jelenet is, amelyben először egy Toldit harsányan megéljenző, majd a királyi felségen némán „(keresztül) néző” tömegről olvashattak „a múltat a jelenbe, s a jelent a múltba játszó”²⁶ Arany „humoros eposzában”.²⁷ (Amit bizonyára ők és mi is joggal társítunk a királynak nem köszönő járókelők „tiszteletlenségével” vagy a puszkapor ésszerűségét hangoztató király nevetségessé válásával.)

Tán ha a felséges király maga jőne,
Annak sem lenne már annyi sok nézője. [Értsd: 'mint Toldinak'. – Sz. G. A.]

Nem is *nézők*²⁸ ezek: mindnek szája tátva:

„Éljen Toldi! éljen!” harsogják kiáltva;

Összeroppan a hang – sőt a kopasz falak,

Messziről azok is „Toldit” kiáltanak. (IV/23)²⁹

A Toldit éltető emberek tulajdonképpen ugyanazt fejezik ki, mint a „királyi felséget” nem köszöntő „nézők” és járókelők, de az ő „tátott szájuk” már nem a kötelező üdvözlés tétlen [?] elmulasztásával, hanem az őszinte véleménymondáshoz szükséges „zabolátlan” szájjal közli a véleményét.³⁰ A királyt némán néző, de ellenfelét hangosan éltető emberek álláspontja az 1850-es évek folyamán „*Ne éljen Eduárd!*” formában is megfogalmazódik

(természetesen *A walesi bárdok*ban) s így e kétféle változatban kifejezett, egységes ítéletalkotáshoz az eposz kitisztult ege és az együtt lebegő lelkek adnak egyfajta égi hozzájárulást.

Ilyen az ég, ha a felhők felszakadnak
S este szép pirosan visszatekint a nap. [...]

Akármerre tekint [Toldi], nem látni egyebet
Csak felé sugárzó száz meg ezer szemet,
Fennrázott süveget, karok emelését,
Mint örvendő lelkek szárnya lebbenését. (VI/25, 26)

Mivel a király esetében szó sincs feléje sugárzó lelkek szárnya lebbenéséről vagy a feje fölött lángoló és viharzó Szentlélek támogatásáról (l. a tűz-glóriás Toldi képét a III. ének 21. versszakában),³¹ e királyi hatalomnak az isteni kegyelemre hivatkozás sem adhat³² magasabb rendű, transzcendens indokoltságot. Az „égi legitimizáció” effajta megoszlásáról beszél Arany az 1848 őszén megjelent, *Fellázadtunk-e mi magyarok?* című cikkében is, ahol csupán az emberek természetes szabadságvágyát, s nem pedig a királyok hatalomgyakorlását tekinti Istenből származó dolognak: „A népeknek természet szerint való jussa van a szabadsághoz, éppen úgy, mint a halnak a vízhez, a madárnak a levegőéghez, – mert szabadság nélkül az ember nem is Isten képére teremtett állat, hanem igavonó barom. [...] Minthogy pedig az uralkodók a népek szabadságát soha sem akarták, a népek kénytelenítették fegyvert ragadni és fegyveres kézzel vinni ki a szabadságot, melyet az Úristen szívökbe oltott.”³³

a trónbitorló gyilkos

Pár évvel később Széchenyi István is megvonja a fejedelmek számára „alanyi jogon” biztosított, isteni kegyelmet a Londonban kiadott *Ein Blick* (1859) fejtegetéseiben: „Mi az ’ember’-t sokkal magasabbra becsüljük, mint egy herceget, sőt császárt. Mert az Isten csak embert teremtett, míg a ’Dei gratia’ az uralkodók címében [...] csak nevetséges humbug [...] Senkinek sem jut eszébe ma, midőn az egykori rémítő nagyságok már porrá lettek, Dionis, Attila, Caligula, III. Richárd, Tamerlan és a legtöbb koronás fő címéhez a ’Dei gratia’-t is hozzá ragasztani: mert Isten kegye nem lehet ily kétséges természetű.”³⁴ A jogtalanul trónra emelt Ferenc József esetében sem, akit egy másik döblingi mű, a *Szatíra* egyenesen a trónbitorló gyilkosok közé sorol: vö. „Akármennyit és akármily cifrán hazudjanak e kérdés körül a legfinomabb diplomaták, nem egyéb, mint usurpátor [’trónbitorló’], és ha az ilyes még hóhérvadik is, akkor bármit is mond őszentsége [VII.] Pius pápa, bizony nem egyéb, mint gyilkos.”³⁵

A walesi bárdok szerzője sem gondolta ezt másképp: „Levágva népünk ezrei, / Halomba, mint kereszt, / Hogy sírva tallóz aki él: / Király, te tetted ezt!”; „Átok fejedre minden dal, / Melyet zeng velszi bárd.”

A hazai költőket mérlegre tevő Ady később úgy vélte, hogy a kiegyezést elfogadó Arany és társai „a deáki tett” után hűtlenné váltak egykori elveikhez, s csupán Toldi hűségéről daloltak: „... a velszi bárdok kézbe csaptanak, / S pihentető, szép énekeket mondtak.” // Egy emberöltőn folyt a dáridó / S ékes meséje Toldi hűségének”.³⁶ Bizonyára ezért írta a *Buda haláláról* is, hogy „jobb, külön *Toldinál* s minden más fölpukkasztott Arany-alkotásnál.”³⁷ A nyomába lépő Móríc Zsigmond húsz évvel később csaknem Arany egész munkásságát „bátortalannak” ítélte, és a pihentető hűségéneknek minősített *Toldit* „a régmúlton örvendező”, a dolgokat csupán „konstatáló” művek közé sorolta: „Arany csak két ízben volt ifjú és bátor és szabad ember: első és utolsó munkájában: *Az elveszett alkotmányban* és az *Őszikékben*. Ott politikai, itt emberi bátorsága nyilatkozott meg. S ha a túlvilági törvényszék előtt egy jócselekedet megmenti a bűnöst a pokoltól, őt ez a két cselekedete megmenti nehéz nyolc kötetének súlya alól és sugártiszta jellemnek fényével csillog. [...] Soha többet egész életében a közélet kritikáját nem gyakorolta. [...] Megírta a *Toldit*, amelyben már nincs satíra, hanem őszinte öröm a régmúlton. [...] Ez kellett, a zavartalan, búfeledtető epika [...] A *Toldi-trilógia*, a *Buda halála*, a balladák és kisebb költemények költője végeredményben egy konstatáló költő. Nincs jelen az eseményekben, lezárt dolgok azok az ő számára [...] sohasem lépi át azt a határt, amelyet az egyház, a politika és a törvény engedélyez.”³⁸

A szépíró Móriczot becsülő, de Aranyt jobban ismerő Kosztolányi „meggyőződése egész hevével” szállt szembe ezekkel a szűkkeblű és igaztalan értékelésekkel: „Hogy nem volt hős? De igenis hős volt [...] és – ha úgy tetszik –

'bátor' is volt, nagyon bátor, amilyen csak egy író lehet [...] Ne várjuk meg, míg a túlvilági törvényszék megmenti őt a pokoltól, nehéz nyolc kötetének súlya alól Az *elveszett alkotmány* miatt. Nehéz nyolc kötetének nemes arany-súlyáért, a *Buda haláláért*, a *nagyidai cigányokért*, a *Bolond Istókért*, léleklátó balladáikért, számtalan lírai remekéért, minden betűjéért, melyet valaha lerótt, mentse föl őt azonnal a földi törvényszék. Mi mentjük föl őt.”³⁹

Kosztolányi nem egy példát hoz fel a később nemcsak Móricztól hiányolt, „közéleti kritika” jelenlétére Arany műveiben (*A szegény jobbágy*, *A fülemüle*, *A nagyidai cigányok*, *A walesi bárdok* stb.), de a „búfeledtető epikává” nyilvánított *Toldi-trilógia* nincs közöttük. Pedig lehetne. Csupán az Adynál említetténnél kellene valamivel több „bárdot” felidéznie Arany költeményeiben.

A magyar szókészletben két ilyen azonos hangzású, de különböző jelentésű szó van. Az egyik az ókelta * *bardos* szóból származik, és 'kelta dalkok'-ot vagy 'énekes'-t jelöl, a másikat a középfelnémet *barte* szóban vettük át, és ennek 'széles fejsze, balta' az alapjelentése.⁴⁰ A Czuczor–Fogarasi nagyszótár több fajtáját is felsorolja az utóbbi vágószerszámnak (*konyhai bárd*, *ácsbárd*, *simító bárd*, *mészárosok bárdja* stb.), amelyeket – a dalkokot jelentő „bárd” szóval együtt – Arany meglepő következetességgel használ fel a hatalom megtorló és „civilizátori” tevékenységének, illetve az ezekre adott válaszreakcióknak a bemutatására.

A „bárd” szóalak először 1847-ben, a *Murány ostromában* jelenik meg verseiben, és a hóhér munkaeszközét jelöli.

Széttekint segélyért s csak a bakót látja,
Mint villog kezében irgalmatlan bárdja.⁴¹

Az 1848 végén keletkezett *Álom – való* című költeményben már egy egész nemzet nyájára lesújtó bárdról ír, amely nemcsak embereket nyakazó hóhér, hanem egy nemzet nyáját feláldozó *mészáros* pengéjére is vonatkozik:

Látom a reménynek vékony szálán tartott
Villám tündöklésű damokleszi kardot,
Melynek átkos éle nyugatról s keletről
Egy egész országon húzódik keresztül.
S egy egész nemzetnek áldozati nyája,
Egy néptörzsök esik a bárdnak alája.⁴²

Két évvel később, a „Haynau világot” megjelenítő *Hecc, hecc!* „életkép” sanda mészárosának szintén erre a vágószerszámmra van szüksége, hogy a harapós ebeivel vágópadra vonszolt szarvasmarhát leölje.⁴³ Azt az állatot, amely az Arany művek képvilágában következetesen az „igába hajtott”, „istenadta népet” jelöli:

„... mert szabadság nélkül az ember nem is Isten képére teremtett állat, hanem igavonó barom.” (*Fellázadtunk-e mi, magyarok?*)

S a nép, az istenadta nép,
Ha oly boldog-e rajt'
Mint akarom, s mint a barom,
Melyet igába hajt?
(*A walesi bárdok*)

A *bikához* hasonlított Toldi ⁴⁴ és a címerrabló olaszra „bőszült *gulyaként*” zúduló magyarok (*Toldi estéje* II/9) szintén e járomba fogott, s ezért boldognak nyilvánított teremtmények közé tartoznak, akiket a civilizátor Lajos király *simító bárd*dal akar finomságra és kultúrára szoktatni. Ez éppen olyan „ésszerű” és finom eszköz, mint ama „*bitónak*” – vagy másképpen „*bitófának*” – nevezett oszlop, amelyhez egykor a fejésre vagy leölésre szánt szarvasmarhát kötözték. vö. „*Bitó*: bitó–fa, szobor [= 'földbe vert faoszlop'], mellyhez kötik a *le-öleendő v[agy] fejő marhát*.” (Baróti Szabó Dávid: *Kisdéd szó–tár*, Kassa, második kiadás, 1782, 21.)

emberfaragás

A magyar nyelvben a marhát, az embert és a fát is bárdolják. De ha az ácsok ácsbárddal – „másképp *simító bárddal*” – egyengetik a munkába vett fát”,⁴⁵ vajon egy 'bárdolatlan népet' és egy 'faragatlan pórsuhancot' szintén ezzel a vágóeszközzel kell „finomabb erkölcsökre szoktatni, vagy a durvaságból, darabosságból, szögletességéből *kisimítani*”?⁴⁶ Az igazát bizonygató Lajos a „gyűlölség” és a „szeretet” közti választás fontosságáról beszél, de maga sem biztos benne, hogy a megfelelő eljárást és eszközt választotta: vö. „*Vagy hát nem [??] szeretet volt, hanem gyűlölség / Hogy simítani kezdtem a nemzet erkölcsét?*” (VI/31) A halálba hajsolt Toldi utolsó szavai arról szólnak, hogy ő és társai nem kérnek e famegmunkálási módszerekkel és szerszámokkal végzett emberfaragásból.

Nem hagyok örököst... csak egy hű cselédet:

Azt kötöm szívedre – – meg a magyar népet.

Szeresd a magyart, de ne faragd le” – szóla,

„Erejét, formáját, durva kérgét róla:

Mert mi haszna simább, ha jól megfaragják?

Nehezebb eltörni a faragatlan fát.” (VI/28)

Az 1848 utáni „bárdolásokra és töréspróbákra” adott választ Arany az 1854-es *Toldi estéjében* megjelenő Szent László, illetve a vele párhuzamba állított Toldi alakjában fogalmazza meg. A nehéz időkben mindketten a sírjukból kikelve – vagyis *feltámadva* – győzik le ellenfeleiket egy olyan fegyverrel, amely a szentté avatott lovagkirály közismert ikonográfiai attribútuma (megkülönböztető jegye) volt,⁴⁷ de amelyet egy jogtalan hatalom most népük ellen fordít. László a már-már diadalmaskodó tatár sereget úzi el a segítségével („Jobb kezében, mint a villám / Forgolódott *csatabárdja* / Nincs halandó, földi gyarló / Féreg, aki azt bevarja.”), míg Toldi „a szabadság címerét” eltulajdonító „bitang kalandort” (II/11) küldi vele a pokolba (vagyis a fentebb említett lelketlen és „szegény” ördögök honába): „A pokolba megyen!” rivalkodik Toldi (I/38); „A király engedne: 'kegyelem' kiáltja, / De elébb járt a vas, Toldi Miklós *bárdja*.” II/11.)

A két utóbbi – csak 1854-ben megjelenő – sor itt úgy kapcsolódik az előzőhöz, mintha a király magának kérne kegyelmet, és a feldühödött Toldi nem a név nélküli olasz „kalandor”, hanem az ő fejére sújtana le bárdjával. Szürreális „montázs”, de nem egészen alaptalan. Arany a *Déliás idők* második dolgozatában (1853–1855) szintén szóba hozza Anjou Károly és fia, Nagy Lajos trónbitorlásának („bitorságának”) kérdését,⁴⁸ és az utóbbit megfenyegető Toldi is egy vétkesnek ítélt Lajos fejét célozza meg „héttollú botjával”. („Király, ha nem nézném vitézi voltomat, / Majd fejedhez verném héttollú botomat” V/18)

A trónterembe engedély nélkül berontó Toldi jelenete nem Ilosvaitól, hanem Aranytól származik. Az egykori históriában nem egy jogosan háborgó hős vonja felelősségre vétkes uralkodóját, hanem egy fejedelmére mérges alattvaló adja elő panaszát, miután megkérdezték.

Jó Lajos királynak ezt bémondták vala:
Tholdi vitézekben hármat megölt vala;
Azonban Miklós is királyhoz bójuta;
Király kérdi okát, miért mívelte volna?

Az ősz vitéz válasza familiárisan nyers és goromba, de itt nem tekintik felségsértőnek és nem ítélik halálra.

„Király! ha nem nézném vitézi voltomat,
Majd fejedhez verném héttollú botomat;
Másszor megfeddenéd apró kölykeidet,
Meg ne csúfolnájak vitéz vén fejemet.”

Akkor Tholdi Miklós királlyal így jára,
Azonban az gyűlés Budáról elosza,
Tholdi Miklós haza méne Nagyfaluba

Két esztendő múltán Tholdi Miklós meghala.” 49

Finita la commedia. Semmi rárontás, semmi mennydörgés, semmi „Halál a fejére!” Az 1854-es, végleges változatban Arany egyenesen Werbőczy István *Tripartituma* alapján rajzolja meg a fenti jelenetet, csaknem szó szerint dramatizálva és felvállalva annak „felségsértés” meghatározását. A Werbőczy-féle definíció szerint ugyanis „A hűtlenség vétkének [...] első esete a felségsértés bűne; ha tudniillik valaki fejedelmünk személyére szentségtelen kezet vet, vagy fegyverrel vagy méreggel ellene tör, vagy azok közé a falak közé vagy abba a házba, ahol a fejedelem lakozik, hatalmasul beront.” 50 (vö. „Toldi meg dühösen a királyhoz ronta, / És mennydörgő hangon ily szavakat onta.” /V/18/) Az ilyen vétkes büntetése halál és birtokvesztés: „Az, a ki felségsértés vagy hűtlenség vétkébe esett, [...] nemcsak kiváltságát, hanem fejét és minden javát is veszti.” 51 Kivéve, ha az uralkodó megkegyelmez neki, mert „a kegyelemadás és a jószágok visszabocsátása a fejedelem hatalmában áll.” 52

növekszik az ellenállás

A *Toldi estéje* második kidolgozásának időszaka azonban nem a kiengesztelődés, hanem a forradalmat megbosszuló öt éves ostromállapot és a „nem engedünk a negyvennyolcból” ideje. Az alkotmányosságot, a magyar államiságot, a nemzeti jelképek használatát megszüntető birodalmi önkény ellen a legváltozatosabb társadalmi rétegekben növekszik az ellenállás, a dinasztiahoz hű konzervatívokat és az egyházakat is beleértve. 53 Igaznak bizonyul az ifjú osztrák császár orosz megmentőjének jóslata, miszerint a kíméletlen megtorlással „politikai hibát” követ el, mert nemcsak legyőzöttekért közbenjáró barátját, „legjobb szövetségesét sérti meg”, hanem „még ellenségesebbé teszi egy nép szellemét, amelyet inkább engesztelni kellett volna”. 54

A forradalom leverése után befejezett *Toldi estéje* nem a korábbi ellentétek enyhüléséről, hanem azok fokozódásáról tanúskodik. A főhős és a király összetűzését most már nem az udvar idegenmajmolását kárhoztató, huszonnégy soros dörgelelem formájában kapjuk meg, amelyet Toldi elfogásának parancsa követ, 55 hanem egy villámcsapásként lezúduló, négy soros felségsértésbe sűrítve, amelyet a megrettent király – hivatalosan vissza nem vont – halálos ítélettel torol meg. A forradalom előtti változat Toldija még engedelmeskedett uralkodójának, és megkegyelmezett az országcímert „előrokló” „olasz” kalandornak, de a szabadságharc leverése és a „Haynau világ” után az ilyen bűnösnek már nem jár bocsánat.

Mindez nem sokban igazolja „a semmi korszerű kapcsolatot nem kereső”, „bátortalan” és „reznált” Aranyról szóló hagyományos elképzeléseket. Az állítólag 1848-ban lezárt *Toldi estéjében* számos olyan esemény nyomaira bukkanunk, amelyek az 1850-es években izgatták Aranyt és kortársait. Gondoljunk csak a Bach-korszak nevezetes szakáll-, bajusz- és kalaprendeleteire, amelyekkel a hatóságok a forradalmi métely továbbterjedését igyekeztek megakadályozni (l. Kossuth-kalap, Kossuth-szakáll). Arany és barátai leleményes humorérzékkel tették nevetségessé e kaszányás rendteremtési próbálkozásokat. „Híre futamodott például – meséli később Kosztolányi –, hogy a nagykőrösi diákoknak tilos magyaros pörgekalapot viselniük. Egy reggel általános derűltség közepette valamennyien köcsögkalapban jelentek meg, melyet holmi madárijesztőről csentek, vagy vedlett kürtőkalapban, melyben édesanyjuk a tojásokat tartogatta.” Hasonlóan tették csúffá a rebellis szakállviselést tiltó rendeletet Arany tanártársai is. A készülő parancsról tudomást szerezve, „az egész tanári kar egyszerre lekaptartatta forradalmi szőrzetét”, hogy a rendelkezést kézhez véve ne kelljen engedelmeskedniük. 56

Az emberiség történetében vannak „sima bőrű” és „szakállbarát” korszakok is. Az ókori Kelet vagy Toldi Miklósék ideje a dús arcszőrzetet kedvelte, s ezt az előkelőség, az erő, a bölcsesség jelének tekintette. A magyar nyelvi adatok általában a szakáll megbecsüléséről és tiszteletéről szólnak: „*Becsüld meg az ősz szakált. (Km.) Szakálamra mondom, azaz becsületesemre (Czuczor – Fogarasi).* Ellentétben, mondjuk, XIV. Lajos francia udvarával vagy a 19. századi Habsburg birodalommal, amelynek tisztviselői többnyire borotvált képűek voltak, és a dús szakállt vagy a nagyméretű bajuszt már-már egzotikus, keleti vonásnak tekintették. A század közepe táján ezen arcdíszeket hovatovább a politikai szabadgondolkodás és a megbízhatatlanság jeleiként értelmezték, amit reformkori nagyjaink – így Széchenyi, Kossuth, Batthyány, Wesselényi, Eötvös, Táncsics vagy Damjanich – szakállas és bajszos portréival is illusztrálhatunk. A „szép ezüst szakállú” (I/4), „felségsértő” Toldi jól illett e jeles panteonba. Szívszorító bizonyítéka ennek a *felségsértés* címén valóban *bitófára* – újabb jelentésében akasztófára – ítelt Damjanich János, aki utolsó kívánságaként azt kérte a hóhértól: „*Vigyázzon a szakállamra, arra kényes voltam mindig.*”⁵⁷

külön szerzői jegyzet

Ilyen történelmi szövegkörnyezetben talán Arany sem ok nélkül tartotta meg hősének már az 1848-as szövegváltozatban is szereplő és a sima képű udvaroncokra morgó „szakállnótáját” (IV/14–15), miközben naiv ártatlansággal hangsúlyozta e részlet „idézet” voltát: „Csaknem szórul szóra llosvaiból”. Így járt el Toldi felségsértő kirohanásával is (VI/18), amelyet a forradalom leverése utáni szövegváltozatban szintén külön szerzői jegyzetben óvott meg a cenzori közbeavatkozástól: „*E négy sor llosvaiból van átvéve, minden változtatás nélkül.* – Arany

jegyzete”

A Bach korszakbeli szakáll- és bajuszháború nem kis helyet foglal el Arany 1852/1853-as levelezésében. Legközelebbi barátját, Tompa Mihályt így tájékoztatja az ügy fejleményeiről, kitérve annak eszmei összefüggéseire: „Közlöm veled a világszerű eseményt, hogy éppen az imént vágtam le Don Caesar de Bazan-féle spanyol szakállamat, és csippentém rövidebbre bajuszomat, megelőzendő a parancsot, mely, amint hallom, már Kecskeméten várakozik expeditióra [...] Szász Károly is épp a borbélyműhelybe ment, hogy szakállt, s mint *pap*, bajuszát levétesse, ami pedig nehezen rendítené meg Európa egyensúlyát, mert igen kicsiny.” 58

Az ügy irodalmi hasznosításaként 1854-ben megírja a bajusztalansága miatt pórul járt Szűcs György gazda történetét (*A bajusz*), és – a hamarosan megjelenő *Toldi estéje* nyitányaként – sokatmondó címlapképpel teszi közzé művének II. énekét. A Vasárnapi Ujság címoldalának szöveges része nem véletlenül épp az „örökös” címerelrablásával dicsekvő „olasz” sértegetéseit és a felheccelt nézők dühkitörését beszéli el (II/5–9), amelyet a címlap másik felén Arany félalakos portréja lát el képes és jelképes magyarázattal. A portré ikonográfiai különlegessége a gondosan pödrott, az arc vonalán messze túlnövő bajusz, amely az iménti tőrés határokhoz képest jelentősen meghaladja az európai egyensúly felborításához szükséges méreteket.

Az „ősz” és „nem galambepéjű” Toldi [60] a legközelebbi elődje – mondhatnánk „rokona” és „boldog őse” – *A walesi bárdok* „galamb – ősz” énekének és dalmokainak.

Ajtó megől fehér galamb,
Ősz bárd *emelkedik*. [...]

Az öreg dalmok *emelkedése* „fehér galamb” voltából következik, amely ősi lélekjelkép s egyben a Szent Lélek szimbóluma. Ugyanúgy áthatja őt az Arany-hősök számára nélkülözhetetlen lelkeség, mint a levegőbe levitált Szent Lászlót vagy a glóriával koszorúzott, „nem a földön járó” Toldit. Ők valamennyien egy fensőbb világrend, egy „nem földi bíró” ítéletét közvetítik, amely a vértanúságot vállaló bárdok földi és túlvilági énekeiben is úgy szól – sőt, úgy „emelkedik” és „csap le” – mint a szent lovagok kezében forgó harci attribútum.

Ti urak, ti urak, hitvány ebek!
Ne éljen Eduárd?
Hol van, ki zengje tetteim –
Elő egy velszi bárd! [...]

Szó bennszakad, hang fennakad,
Lehellet megszegik, –
Ajtó megől fehér galamb,
Ősz bárd *emelkedik*.

Itt van, király, ki tetteidet
Elzengi, mond az agg;
S fegyver csörög, haló hörög
Amint húrjába *csap*.

„Fegyver csörög, haló hörög,
A nap vértóba száll,
Vérszagra gyűl az éji vad:
Te tetted ezt, király!”

Úgy látszik, mégiscsak igaza volt a folklorisztikus diákbölcsességnek, miszerint „Arany János velszi bárdokkal sújtott le a Habsburg-házra.” A *Toldi estéjét* és *A walesi bárdok*at tényleg ugyanaz a költő írta.

Kérdezhethné persze valaki: „De hogyan fejezte be őket? ... A balladát tényleg a vértanúk dalával, mindent túlzengő fortissimóval, a humoros eposzt meg néma sírjelenettel, amelyről a jó ég tudja, mit üzen az olvasónak...

Harmadnap olyankor, egy fölleges estén,
Domb emelkedett már Toldi Miklós testén,
Amelyet az őskert, bánatja jelével,
Behinte lehulló, sárga falevéllel.

Nem jelölte a sírt drága érc, vagy márvány:
Bence volt az emlék, lába felől állván,
Egy ásót ütött le, azon támaszkodék,
S elborítá a sírt új havával az ég. (VI/38)

Horváth János például az elmúlás történelmi mélabúját és az enyészet végleges diadalát látja benne: 'Kétség és remény, ború és derű váltogatja egymást a műben [...], mígnem végül 'egy fölleges estvén' visszakerülünk a kiindulás színhelyéhez, a sírhoz, melynek dombja immár megásója testén emelkedik. A két versengve vetélkedő hatalom: *élet és enyészet közül az utóbbi győzött. [...] Csak az elmúlás méla hangulata marad meg s hulldogál 'bánatja jelével': sárga falevelekkel a nagyfalusi sírra.* Az őskert Toldi személyét, a gazdáját gyászolja: a költő hangulatában az idők és korszakok elmúlásának történelmi mélabúja is benne rezeg, megilletődött belenyugvásként a törvényszerűbe, a változhatatlanba.”^[61]

a végleges elmúlás bánata

Szép ez a lírai eszmefuttatás, de sajnós nem a mese végéről szól. A *Toldi estéje* nem a lehulló falevelekkel és a végleges elmúlás bánatával végződik, hanem a télbe forduló természet újonnan jött, első hóesésével, amelyet tényleg a fent említett „jó ég” – végső soron Isten – terít a sírra, meg az oda ásót tűző Bencére. „Kinek az ég alatt már senkije sincsen, / Ne féljen; felfogja ügyét a jó Isten.” (*Toldi VII/1*)

Az első havazás a művészetben és a mindennapi életben is érzelmi megtisztulást és örömteli ünnepélyességet sugall. Ahogy az Arany-tisztelő Ottlik Géza is mondja, ilyenkor „véget ér a sár korszaka... Tiszta és puha szőnyeget terít lábunk elé az égi kegyelem.”^[62] A hóesés hozta kegyelem jelentőségét és lehetőségét már a strófa ó- és újszövetségi kezdőszava, a feltámadásra utaló „Harmadnap” is érzékelteti. Ez nem véletlenül csak az 1849-es bukás és „Apokalipszis” után jelent meg e versszakban, egy nagyon is e világi feltámadás óhajaként és megerősítéseként. (A korábbi, 48-as kidolgozásban még „Másnap alkonyatkor” szerepelt.)^[63] Arany nem a történelmi mélabú és a vigasztalan enyészet költője, hanem egy egyszerre üdvtörténeti és e világi feltámadásé, amit műve elhanyagolhatónak hitt részleteivel – így a „harmadnap”-pal vagy a Bence támaszául szolgáló ásóval is – jelez nekünk, figyelmetlen olvasóknak. Mert ki gondolná, hogy ezt a közönséges kerti szerszámot az európai művészetben már a 14. század óta a krisztusi feltámadás jeleként használták?... (A feltámadt Jézust a János evangélium Mária Magdolnája először kertésznek hitte, akit így e jelenetben többnyire ásóval a kezében ábrázoltak.)^[64]

Végleges enyészet helyett feltámadás? Nem is olyan gyászos üzenet ez egy Bach-korszakban befejezett és kiadott, humoros eposz lezárásaként! Emlékezzünk, már a fiatal Toldi megmondta: „Aki meg se halt még, minek azt siratni, / Mikor a halott sem fog halott maradni!” (*Toldi VI/16*)

1 Arany János: *Végszó = Uő: Toldi estéje*, Pest, 1854, 139.

- 2 Gondoljunk csak a legközelebbi barát, a költeményeiért vizsgálati fogságba vetett Tompa Mihály kálváriájára.
- 3 Rövidebben: „Költő, hazudj, csak rajt’ ne fogjanak.” Arany János: *Vojtina Ars poétikája = Összes költeményei I.*, 1964, 423.
- 4 Keresztury Dezső: *Arany János*, Bp., Magyar Szemle Társaság, 1937.
- 5 Jókai Mór: *Arany János. (Kakas Márton arcképcsarnokából, 1865)= Uő: Írói arcképek*, Unikornis Kiadó, Bp., 1993, 193.
- 6 Jókai Mór: *Önéletírásom (1895)*, bfl.archivportal.hu/id-1269-jokai_mor_neletirasom.html
- 7 Gyulai Pál: *Szépirodalmi szemle, 2. Epikai költemények. Toldi estéje (1855)= Uő: Kritikai dolgozatok, 1854– 1861*, Bp. Magyar Tudományos Akadémia, 1908, 104–105. *Eötvös József Művei. Levelek, 52. levél. (Arany Jánosnak)*. mek.oszk.hu/05400/05480/05480.htm L. még Szántó Gábor András: *Csinosságra kapatás és glória*, Liget, 2013/4, 92–95.
- 8 Vö. „Ím az ész nemrég is egyszerű port talált, /Mely egész hadakra képes szórni halált, / Toldi vagy nem Toldi ... hull előtte sorban: / Az ész ereje győz abban a kis porban” (VI/32)
- 9 Idézi Marót Károly: *Egy műfogás Arany Jánosnál*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1931/1, 61.
- 10 L: például a német–francia háború tanulságairól szóló akadémiai jelentését: „Mindabban, ami történt, az emberiség évezredes haladásának egyszerre tagadását véltük látni [...] Vajon a fáklya, mellyel a tudomány az emberiség útjait megvilágítja, nem fog-e ezentúl csupán kanócul szolgáltatni minden eddigi építmény elhamvasztására?” [...] Ma, a mennyiségi és természettudományok minden dicsőített fejleménye, óriási haladása kiválóan arra fordítatik, hogy a rombolás eszközeit tegye ellenállhatatlanná.” Arany János: *Titkári jelentés (1871. máj. 17.)* = Uő: *Összes művei, XIV. köt., Hivatali iratok 2*. Bp. Akadémiai Kiadó, 1964, 412.
- 11 A jelenetet csak Sötér István kommentálja egy-két mondattal, amelyekben Toldi és szolgálai anakronizmusát fájlalja: „A hatodik ének ’humoros’, novella-szerű kitérése, Bence és a kapus jelenete még egyszer hangsúlyozza Toldi környezetének – és közvetve magának is – idejétmúltságát, életből kiszakítottágát.” (*A magyar irodalom története 1849-től 1905-ig*, szerk. Sötér István, Akadémiai Kiadó, Bp. 1965, 116.) Korábban Benedek Elek is kihagyta a *Toldi trilógia* ifjúságnak szánt, prózai átdolgozásából. (Mai kiadása: Benedek Elek: *Toldi Miklós. Arany János műve nyomán*, Mercator Stúdió, 2006). Elhagyható, fölösleges epizódnak ítélte egy néhány évvel ezelőtt publikált, középiskolásoknak szánt tansegédlet is, vö. Arany János: *Toldi–Toldi estéje*, s. a. r. Veres András, a munkafüzetet írta Szabó Pap Edit, Bp. Ikon Kiadó, Matúra sorozat, 1994, 36, 57.

12 Toldi lovainak csodás képességeiről a *Toldi szerelmében* is olvashatunk: „’De nini, a Pejkó, a lovam, a hátas! / Akármilyen legyek, ha nem igazi tátos!’ / Csakugyan a Pejkó, fényesre kihízva, / Termett valahonnan egyszeribe vissza; / Kísérte-e Toldit hegyi legelőkön? / Vagy repült mint tátos? mi haszna tünődöm!” (*Toldi szerelme*, IX/101)

12 Czuczor–Fogarasi: *A magyar nyelv szótára*, 6. köt., Bp., Athenaeum, 1874, 834.

13 Plinius, Gaius Secundus: *Historia naturalis*, XXXV,
[penelope.uchicago.edu/Thayer/L/Roman/Texts/Pliny_the Elder/35*.html](http://penelope.uchicago.edu/Thayer/L/Roman/Texts/Pliny_the_Elder/35*.html)

14 Ez utóbbi szólás magyarázatát I. Pásztori–Kupán István: *Szentháromság-tani kérdések William Paul Young A viskó című művében*, Református Szemle, Száznegyedik évfolyam, 2011. május–június, 3, 301.

15 Magyar Értelmező Kéziszótár, Bp., Akadémiai Kiadó, 1978, 970.

16 Arany János: *Összes költeményei*, 2. köt., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1964, 696.

17 Arany János: *Összes művei*, 2. köt., Bp., Akadémiai Kiadó, 1951, 288.

18 Vö. „Mit félünk hejába? szükség hogy szívünk legyen, mert nám [’lám’] megvolna gyorsaságunk.” (Pesti Gábor: *XXIII. mese. A nyúlakról*)

19 Miklóst az édesanyja „lelkektől lelkezett magzatomnak” nevezi. (*Toldi* 12/17)

20 Vö. „El kell fogni Toldit! de fáj a szó néki, / Ugy fáj neki, *mintha önnön lelkét lehellné ki*”.
Arany János Összes művei, 2. köt., Bp., Akadémiai Kiadó, 1951, 287–288.

21 A fordítások címei: *A király láthatatlan öltözete* és *A császár új öltözete*. A lelőhelyeik: Koszorú: Szépliteraturai ajándék a Tudományos Gyűjteményhez, 1841, 17–22; Regélő, 1841/49, 390–392.– Andersen magyarországi fogadtatásáról I. Emőd Teréz adatgazdag tanulmányait és bibliográfiáját: *Andersen élete és munkássága; A meseíró Andersen; A mi Andersenünk. Válogatott bibliográfia*, Petőfi Irodalmi Múzeum, 2005. Arany meseirodalmi tájékozottságához I. Merényi László *Eredeti népmesék* c. gyűjteményéről írt bírálatát: Arany János: *Összes munkái, V. Próza-dolgozatok*, Bp., 1884, 443–467.

22 A *Toldi estéjét* 1847 júliusában kezdte írni Arany, akit a Petőfi házaspár 1847 októberében látogatott meg Szalontán. (*Petőfi és Arany levelezése*, szerk. Korompay H. János, Bp., Osiris Kiadó, 2009, 70.) Júlia irodalmi debütálása alkalmából a figyelmes Arany egyszerre köszöntötte őt és Petőfit 1848. jan. 7-i levelében: „Isten megáldjon, kedves barátom, téged és lelkednek másik felét, a *Napló* és *Ábránd* angyalkedélyű íróját, mindazáltal nekem kedves komámasszonyt”. (Uo., 84.)

- 23** Gyulai Pál: *Íróink. [...] Andersen meséi*. Fordította Szendrey Júlia. Pest, 1858. Kiadja Lampel Róbert. = Uő: *Kritikai dolgozatok 1854–1861*, Bp., Magyar Tudományos Akadémia, 1908, 305–307.
- 24** Vö. Madarász József: *Emlékirataim 1831 –1881 = A föld megőszült. Emlékiratok, naplók az abszolutizmus (Bach) korából, 2. köt., vál. és szerk. Tóth Gyula, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1985, 298 – 299; Vas Gereben: *Tekintetes urak*, Pest, 1864, 4.*
- 25** Az 1849. szeptember 26-án meghozott és október 5-én kihirdetett *Ítélet* szövegéből. *Az aradi vértanúk*, vál. és szerk. Katona Tamás, Bp., Neumann Kht., 2001.
- 26** „A mult és jelen nép élet eme szélteben-hosszában felfogásából áll elő aztán az a bizonyos varázs, mely a multat a jelenbe, s a jelent a multba játssza. [...] Én mindezeket nem a légből vettem, hanem nagyrészt egy magyar költő, legnagyobb epikusunk, Arany műveiből vontam le.” Gyulai Pál: *Szépirodalmi szemle, 2. Epikai költemények. Toldi estéje (1855)*= Uő: *Kritikai dolgozatok, 1854–1861*, Bp., Magyar Tudományos Akadémia, 1908, 117.
- 27** „A *Toldi* népies, a *Toldi estéje* humoros epos. [...] *Toldi estéjében* több a víg jelenet, mint az első részben [...] A humor oly nevetető elem, melynek komoly, sőt méla (érzelmi vagy gondolati) alapja van.” Riedl Frigyes: *Arany János*, kiadja Hornyánszky Viktor, 1887, 36, 179.
- 28** A *nézők* szót maga Arany húzza alá a mű második, 1848 utáni kidolgozásában. (Arany János: *Összes költeményei, 1. Bp., Akadémiai Kiadó, 1951, 283*). Ez is egyike az értelmezést segítő, „apró” módosításoknak. (Liget 2013/4, 83)
- 29** L. Henri Bergson fél évszázaddal későbbi megjegyzéseit a nevetés visszhang jellegéről és közösség építő szerepéről: „A nevetésnek visszhangra van szüksége, [...] állandóan visszaverődve egyre folytatódni akar, [...] akárcsak az égzengés a hegyekben. [...] Nevetésünk mindig egy csoport nevetése [...] Bármilyen közvetlennek véljük is, a nevetésben mindig ott bujkál valami egyezség, szinte azt mondhatnám: cinkosság más, valóságos vagy képzeletbeli nevetőkkel.” Henri Bergson. *A nevetés*, Bp., Gondolat Kiadó, 1986, 38.
- 30** A „szájtátóság” változatos cselekvési lehetőségeiről vö. a költő *Eldorádó* (1848) c. satirikus költeményét, ahol az eldorádói lakos szintén „száját tátja... ha akarja. / Másutt tán nem is képzelik, / Ott a szájtúl mennyi telik.” *Arany János Összes költeményei I*, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1964, 37.
- 31** Vö. „... a nehéz rúd, kavarván a szelet, / nagy tányért csinált a barát feje felett. / Fényes karikát írt hegye a fegyvernek, / Mint ha tüzes üszköt csóváltgat a gyermek.” L. még Szántó Gábor András: *Csinosságra kapatás és glória*, Liget 2013/4, 90–91.

32 Gondoljunk az uralkodók címfelsorolásaiban szokásos „Isten kegyelméből” (latinul: „Dei gratia”) kifejezésre: vö. „Mi, Ferenc József, *Isten kegyelméből* Ausztria császára, Magyarország, Csehország, Dalmácia, Horvátország stb. apostoli királya”...

33 Nép barátja, 1848. nov. 5.

34 [Széchenyi István]: *Egy pillantás a névtelen Visszapillantásra* = Gróf Széchenyi István *Munkáiból, II. köt.*, s. a. r. Berzeviczy Albert, Bp., Franklin Társulat, 1907, 272.

35 Károlyi Árpád: *Gr. Széchenyi István döblingi hagyatéka, II., Bp., 1921, 349* Kosáry Domokos: *Széchenyi Döblingben*, Bp. Magvető kiadó, 1981, 110.

36 Ady Endre: *Kétféle velszi bárdok* = Uő. *Összes versei*, Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1977, 543–544.

37 Uő: *Strófák Buda haláláról*, Nyugat, 1911/1. szám

38 Móricz Zsigmond: *Arany János írói bátorsága*, Nyugat, 1931/24. szám

39 Kosztolányi Dezső: *Író és bátorság: Válasz Móricz Zsigmondnak*, Nyugat, 1932/3. szám

40 *Etimológiai szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete*, főszerk. Zaicz Gábor, Tinta Könyvkiadó, 2006, 57.

41 Arany János *Összes költeményei III*, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1964, 221.

42 Arany János *Összes költeményei 1*. Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1964, 74.

43 „A mészáros ebeit kaptja, / Ráadásul magát is mulatja.” Uo. 155. L. még Szántó Gábor András: *Csinosságra kaptás és glória*, Liget 2013/4, 79–86.

44 „Mintha porkapáló, fene bika jőne” (V/19).

45 Czuczor – Fogarasi: 1. köt., 486.

46 Uo.

47 L. a középkori hazai templomok és pénzermék csatabárdos Szent László ábrázolásait (Szántó Gábor András: *Szentelek és szentségtörők*, reciti.hu/wp-content/uploads/48_SzantoGaborAndras_Kilian.80.pdf). A *feltámad* szó Arany János-i értelmezéséhez lásd Dávidházi Péter kitűnő tanulmányát („*Harmadnap*”; *Arany János és a feltámadás költészete*; <http://www.holmi.org/2011/06/davidhazi-peter-„harmadnap”>), valamint a korabeli értelmező szótári kommentárokat és példákat: „Tulajdonképen fekvő, nyugvó, hanyag helyzetéből fölkel, de bizonyos erőlködéssel, a külső maga megfeszítésével. Jelentése 1) fölkerelkedik. *Feltámad a szél. Feltámadnak a hullámok.* 2) Keresztény értelemben a megholt embernek teste feléled. *Szálla alá poklokra, harmadnapon holtából feltámad* (Apost. Hitv.) 3) Valaki ellen fölzendül, fölkel. *Feltámadni a felsőség ellen.*” Ez utóbbi, társadalmi és politikai jelentéskörnek nemcsak Szent László és Toldi iménti feltámadásában van minket is bátorítóan fontos szerepe, hanem magának Nagy Lajosnak és utódának Arany János-i megítélésében is: vö. „mivel ő is [ti. Nagy Lajos] nem az országgyűléssel egyetértve, hanem maga kénye szerint uralkodott, halálával visszatért az ország régi vágásába, leánya, Mária ellen sokan *feltámadtak.*” (Arany János: *Mik voltunk? Mivé leszünk? (Magyarország története, dióhéjba szorítva)* Nép barátja, 1848. okt. 18. L. még az Arany-barát Petőfi hasonló értelmű szóhasználatát: „*Föltámadott a tenger, A népek tengere*” stb.

48 „Károly volt az első, magyarok királya, [...] Most fia országol, fia Lajos ennek:/ Ki mondja bitornak? Ki még idegennek?” (IV/13); *Arany János Összes költeményei, 2. köt.*, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1964, 296.

49 *Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalom történetéhez. Reneszánsz kor*, Bp., Tankönyvkiadó, 1990, 653–654.

50 *Tripartitum*, I. rész, 14. cím, 1. §.

51 *Tripartitum*, II. rész, 12. cím, 6. §.

52 *Tripartitum*, I. rész, 20. cím, 2. §.

53 Szögyény – Marich József emlékiratai = *A föld megőszült I., Emlékiratok, naplók az abszolutizmus (Bach) korából*, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1985, 33–108.

54 Karl von Buol-Schauenstein szentpétervári osztrák nagykövet jelentése Felix zu Schwarzenberg osztrák miniszterelnöknek (1849. okt. 20.), <http://mek.oszk.hu/06100/06162/html/aradiv02883/aradiv02883.html>

55 Arany János *Összes Művei*, 2. köt., Bp., Akadémiai Kiadó, 1951, 287–288.

56 Kosztolányi Dezső: *Író és bátorság. Válasz Móricz Zsigmondnak*, Nyugat, 1932. 3. sz.

57 Baló Béni református lelkész vallomása Kacsinszky Géza lejegyzésében =*Az aradi vértanúk*, vál. és szerk. Katona Tamás, Bp., Neumann Kht, 2001.

58 Levél Tompa Mihálynak (1852. dec. 1.) =*Arany János leveleskönyve*, Bp., Gondolat, 1982, 165.

[60] „Toldi Miklósnak sincs ám galambepéje” – *Toldi* II/14.

[61] Horváth János: *Tanulmányok*, II. köt., Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 1997.

[62] Ottlik Géza: *Iskola a határon*, Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó., Bp, 1976, 141–142.

[63] Arany János *Összes Művei*, 2. köt., Bp., 1951, 291.

[64] Vö. még János 20, 1– 8; *A keresztény művészet lexikona*, szerk. Jutta Seibert, Corvina, 1986, 41, 187–190 (az *Ásó* és a *Krisztus feltámadása* címszavak).

kép | Paál László

Birtalan Ferenc MENNYBŐL AZ

tűnik az ősz nyoma sincs a nyárnak
rémült pózban gunnyasztanak a panelházak
rövidülő nappalok december árad
fekete ruhás jehova-tanúk járnak

kép | [Dave, flickr.com](https://www.flickr.com/photos/dave/)

közeledik a mennyek országa gáz van
ismeri istent kérdik mondom itt lakik nálam
mutatom pelyhedző tollasodó szárnyam
maholnap röppenek a magam egét szálljam

mire behavasul a világ fent keringek
őrzőangyalokkal rójuk köreinket
figyelik röptünket alant a linkek
sebaj behódolnak ők is a nincsenek

mikor ideér az acélszeges szél
s már azt kívánod bárcsak ne lennél
felhangzik a stille nacht zengő jeges tél
jajdul a csengő menj nyiss ajtót menjél

Birtalan Ferenc ARMAGEDDON

töltsd ki az utolsó cseppet és rohadj meg
akár vagy akár nem mindegy
menj tőlem kincstári kegyelmeddel
nem kellettél soha nekem az én fiam kell

számolj vedd elő mindkét kezed
mit tettetek velem ti istenek
állok nyakamon rakás évtizeddel
vedd el a keserű poharam vedd el

ne félj én békén hagylak
de tudd szerintem link alak vagy
cifrázhatom színezhetem bárhogy
itt a piros hol a piros a háromságod

én csak kérdezek hogy engedhetted
de rezzenését se látom szemednek
csodákat nem tegnap kell tenni
a kör bezár nekünk nincs másik ennyi

nem vigasztal a leplét ejtő lázár

ha te vagy az élő miránk kell vigyázzál
mert így csak semmi vagy kő se a szegleten
és nem érdekel hogy nem bocsátasz meg nekem

kép | Kelly, flickr.com

Birtalan Ferenc HA HIDEG VAN

megy az ember mit tehetne
peregnek az évtizedek
reggel este

nyár múlik hócsillagos tél
nem hallom üzeneted
hova lettél

köpök a hamis prófétákra
 eget hazudnak
itt vagyok árva

hullt levél sodródva szélben
dértakaróban
ki vacog értem

tengődöm semmivé degradáltan
stricibandában
vagyok hazátlan

pedig voltak álmaim szépek

aztán este reggel
az ember ébred

a csikóremények szétszaladtak
pergő évtizedek
mindig magad vagy

érdemeltél-e jobbat
hülye fölvetés
minden rothad

mit tehetne meg az ember
deresen-zúzmarásan
egyszerellemmel

kép | Szatmári Zoltán, fotolesen.hu

Birtalan Ferenc MÁRIÁS

olyan egyszerű minden mint bővített házunk lambériatimpanonján
a faragott sokszögű facsillag alatt
gyermekét ölelő mária

amikor a vevőnek mondtam a szobrot elviszem
magam faragtam egy évekig őrzött ágból amit guyon richárd utcai
lakásunk villanyóraszekrényében találtam sokáig nézegettem
aztán fölismertem benne az asszonyt
azt felelte máriácska nélkül nem áll az üzlet
végül is rábólintottam
maradjon a csillag alatt az asszony a gyermek
legalább őket ne háborgassa a rengés

minden olyan egyszerű csak az ember néha megbonyolítja a dolgokat
azóta se jártam arra csak hallomásból tudom az összes fát kivágták
a fenyőket az ablakok elől a mandulát dédelgetett magnóliát tiszafát
odalett az örömszerző anyuformájú ciprus is a szemgyönyörködtető

egyszerű minden egy hosszú élet harmadában
elszakatolnak az évtizedek
többé nem hoz dunaszagot a szél
a tehetetlenség lendíti az évszakokat nyarat hamis telet
máriácska áll a gyerekekkel de tavaszt nem ígér

ma ünneptelen a kedvem
próbálom megfejteni miért jut eszembe a fehér gyermekes asszony
ahogy kilép a lambériatimpanonból
s vár a mahagóni-sötét keretben

Nacsinák Gergely András ANA-

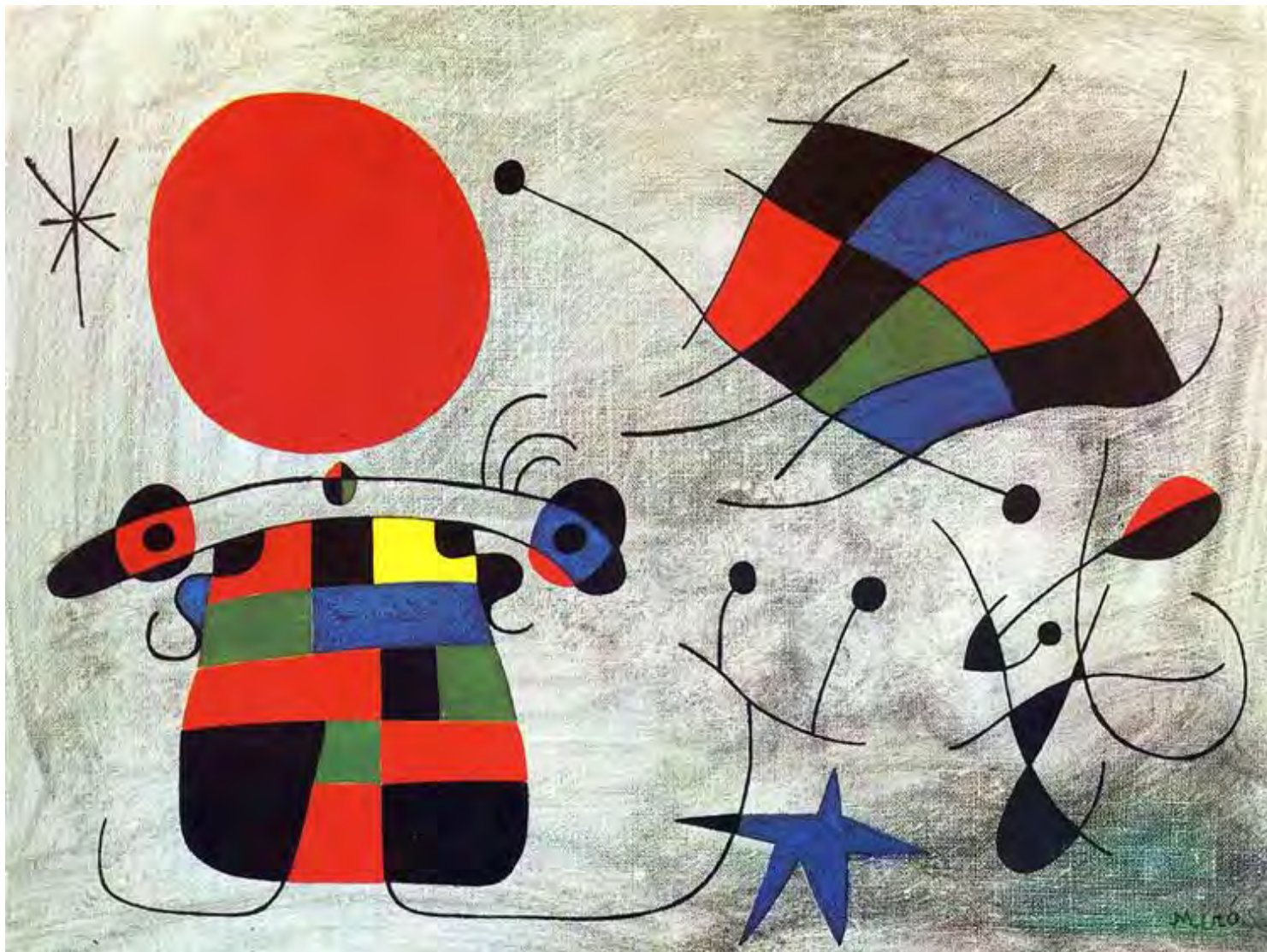
anagrammák

A nyelvész-atyamester, Ferdinand de Saussure máskülönben egyhangú életének legtöbbször emlegetett epizódja a sutba dobott anagramma-jegyzetké. Úgy látszik, a meg-nem-írt művek egy idő után érdekesebbé válnak akárhány megírt mesterműnél. Amióta Jean Starobinski 1971-ben rájuk bukkant, és könyvében feldolgozta történetüket – mely kissé olyan, akár egy félbemaradt románc, így könnyűszerrel dramatizálható –, a talányos(sá olvasott) eset újra és újra előkerül.[1]

esze ágában sem volt közzétenni

„Egy szakadt, dátumozatlan lapon Saussure következő följegyzését találjuk: *...teljesen felfoghatatlan; ha nem kényszerülnék megvallani, hogy a toll beteges rettenetétől szenvedek, s hogy számomra ez a munka a színtiszta kínszenvedés megtapasztalása, mely nem áll arányban annak relatíve jelentéktelen mivoltával*” – kezdi az elbeszélést Starobinski.[2] A hagyatékban mintegy száznegyven füzet és egypár táblázat maradt fenn az 1906–1909-es esztendőkből: egy kirakós játék darabjai. Az efféle gyűrött, elrongyolódott papírok, melyeket gazdájuknak esze ágában sem volt közzétenni, rendre olyasféle izgalommal ajándékozzák meg a kutatókat, mint a homokba-süllyedt könyvtárak tekercesei a régészeket, vagy egy vátesz-költő ifjonti zsenyéi az irodalomtörténészt: kíváncsisággal, hogy talán valami korszakalkotóra bukkantak, és aggodalommal, hogy a papiruszok mindössze antik bevásárló-listák, s hogy a zsenégék mind förtelmes klapanciák. Az írások, amelyeket így vagy úgy, de kivontak a kultúra vérkeringéséből, lehetnek remekművek, amelyeket a kor nem bírt el, vagy ellenkezőleg: tökéletesen

jelentéktelenek. Saussure eldobott fecnijét olvasva úgy tűnik, a nyelvész inkább hajlott az utóbbira munkájával kapcsolatban, azért is hagyott föl vele; interpretálóinak többsége viszont az előbbit hiszi.

(...vajon érdemes-e lángelmék szemetesében turkálni, valami fogyaszthatót keresve vagy a „megtagadott mestermű” után kutatva? Az alkotó többek közt nem attól lesz-e azzá, ami, hogy szelektál és képes megkülönböztetni a valódi ékkövet a hamistól? A csodálóknak viszont ez a képesség a legritkább esetben található meg, minthogy a szerző személyének megbecsülése gyorsan átadja helyét az életmű, ezzel együtt a papírkosár tiszteletének...)

definiálhatatlan terület

Saussure alighanem azért hagyott fel az anagrammákban megnyilatkozó nyelvi mélystruktúrák, a „szavak mögötti szavak” keresésével, mert nem ítélte kellőképp megalapozottnak – vagy egyáltalán: megalapozhatónak – a további kutatást, nem azért, mert valami ős-rettenet kerítette hatalmába annak láttán, amit talált. A „kín szenvedés”, melyet időnként emleget, feltehetően inkább a tudományos igazolhatatlanságnak szólt, mintsem a fölsejlő misztikumnak. Analitikus észjárása minden bizonnyal nehezen viselte, hogy definiálhatatlan területre tévedt, ahol érvényüket veszítik a grammatika alapelvei. Afféle nyelvészeti szellemjárás volt ez, csak épp olyasvalaki előtt, aki nem hisz a szellemekben.

anagnózis

Azzal kezdődött, hogy a latin költészet nyelvi jellegzetességeit tanulmányozva Saussure úgy találta, a felszíni szerkezet gyakran mélyebb törvényszerűséget rejt magában: az értelemmel felfogható sorok mögött egyre-másra felsejlett egy másik tartomány, olyan dimenzió, amelynek jelenléte mintegy a háttérből uralta a szöveg működését, szervezte textúráját. Először csak halvány sejtés volt ez, de ahogy mind jobban beleásta magát előbb a klasszikus latin, majd más indoeurópai nyelvek irodalmába, a döbbenet okozta felindultság lassan meggyőződéssé üledett: a kulcsszavak (S. terminológiájával: „szó-témák”) mindenütt ott voltak a textus mélyén, anagrammákká, hang-mintázatokká tördelve; a hősök és istenek nevei, akikről vagy akikhez himnuszok szóltak, itt is, ott is makacsul felbukkantak a textus háttérében, s a főtéma, a mondanivaló olykor nem annyira a felszíni alakzatokban nyilatkozott meg, inkább a szöveg mögött, annak mélyszerkezetében. Amikor pedig hozzászólt a közvetett, a szavakon túlra révedő olvasási módhoz, az anagrammák és társai, e lakhelyükről előcsalt félszerzetek: hypogrammák, kriptogrammák, paragrammák és anafóniák (maga is kereste a megfelelő elnevezést), mint valami griffek, kentaurok és mitikus egyebek, vagy mint a nyelv sötét mélytengerének felzavart, rendszertanilag besorolhatatlan lakói, valósággal felbolydultak, és olyan bőséggel áradtak, hogy Saussure kénytelen volt feltételezni: nemcsak a költői nyelvnek, de mindenféle szövegteremtésnek is ezek jelentik az alapját, elemi háttérstruktúráját. Fölfedezte, hogy az *Aeneis* II. énekében a rész, amelyben Hektór szelleme fölszólítja Aeneast, hogy hagyja el a várost és vigye magával annak isteneit, mindegyre a „Hektór” és „Priamus” nevek hangjait ismételve. Hogy védikus himnuszok a megszólított istenségek nevének paragrammáit rejtik. A quattrocento kismesterének, Fra Filippo Lippinek sírfeliratán döbbenve vette észre, hogy az a versfaragó és a piktor nevén és foglalkozásán kívül még a leányzó nevét is magában hordozza, akinek zárdából szöktetése miatt a festőt eltették láb alól. Sorra vette a nevesebb auktorokat, Cicerót, Vergiliust, Ovidiust, Plautust, Senecát, majd a homéroszi himnuszokat; aztán áttért az óskandináv, óangol és ófelnémet költészetre: a fantomok jelenléte mindenütt kétségtelennek tetszett, de éppen túlzott nyüzsgésük ébresztett gyanút. Ha ott vannak, ugyan ki tette őket oda? Oda születtek, vagy később lakták be a szövegek erdejét? Tudatosan, tudattalanul, vagy a kettő valamilyen összjátékának eredményeképp épültek a mondatok eleven szövetébe? S ha így van, valami módon kiséprűzhetők-e onnan? S ha valaha kihalnának a nyelvből, a szöveg is velük hal-e, kiszáradva, elsivatagosodva és elnéptelenedve?

Valahol ez volt a pont, ahol Saussure abbahagyta az anagrammák utáni hajtóvadászatot. Előbb még kollégák és ismerősök véleményét kérte, segítenének eldönteni, vajon saját elméje délibábjait kergeti-e csupán, esetleg a mintázatok csakugyan ott vannak, ám a pusztá véletlen termékei – majd nem sokkal később a tárgyban készült jegyzeteit is sutba hajította, mert, mint mondta, nincs eljárás, amivel a véletlent a szándékosságtól minden kétséget kizáróan el tudná különíteni, így tevékenysége, bármennyire érdekes, tudományos szempontból szintiszta időfecsérlés. Az anagramma-jegyzetek sorsa évtizedekre megpecsételődött, míg a világ nem fordult egyet, s föl nem nőtt egy pozitívista kritériumokra kevésbé finnyás nemzedék.[3]

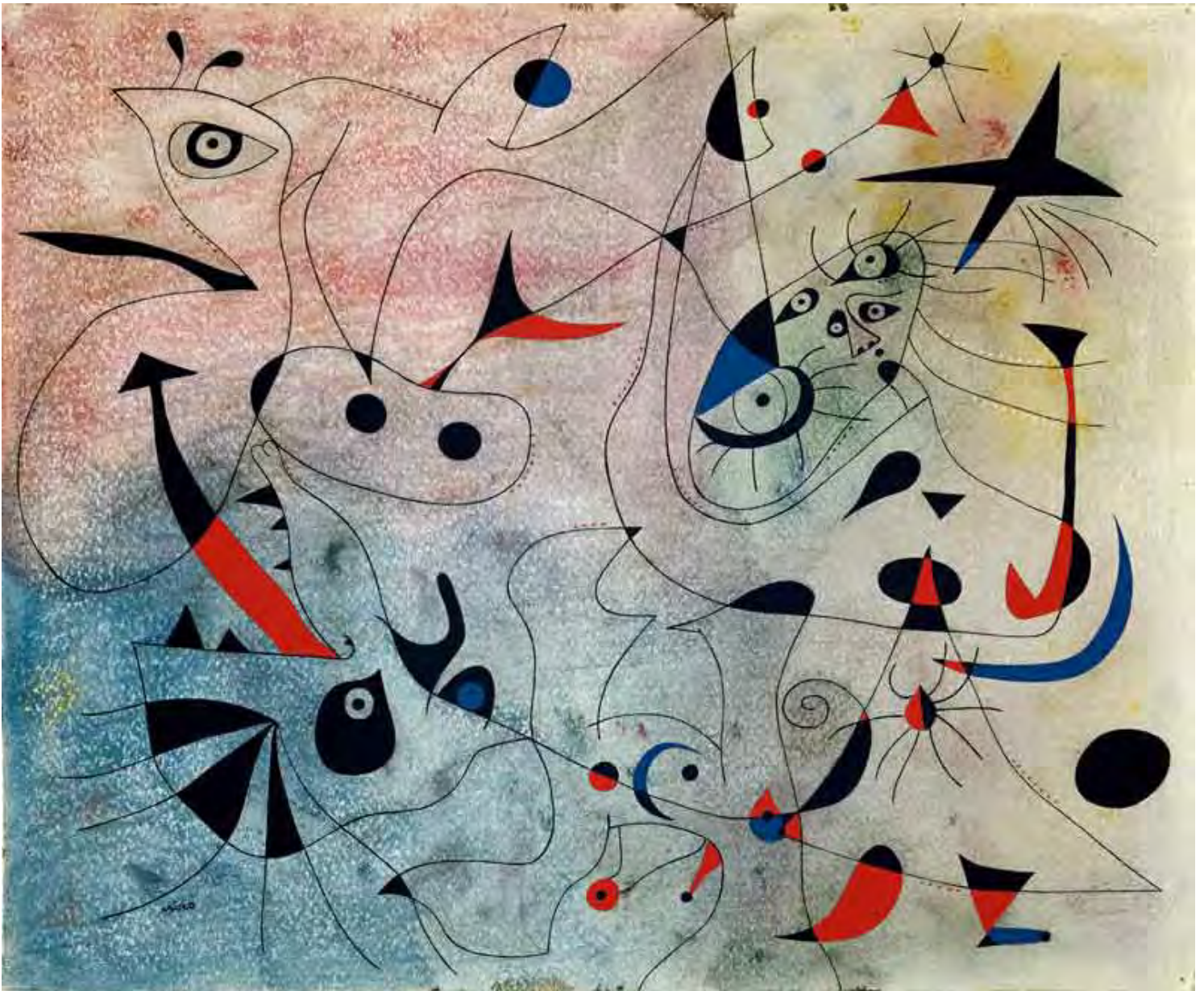
analógiák

Szép nők, valamint reneszánsz képek tudnak így ravaszkodni a szemlélővel: hogy a gondosan megmunkált, káprázatos felület elterelje a figyelmet a mondanivalóról, ami a reneszánsz festmények esetében sokszor merész filozófiai állásfoglalás, mely apró utalásokban, attribútumokban van elszórva a képen, szép nők esetében pedig valami, amiről senki se képes megmondani micsoda, és hol kellene keresni. Valamint ez a kiindulási alapja minden

metafizikának is: hogy tudniillik a látvány, a felszíni rend csalóka, míg az „igazi” magyarázat valahol a dolgok mögött, a jelenségek visszáján bújik meg: eltérések csak abban vannak, vajon a felszín, az érzéki világ utalhat-e a lényegre (mint a festészetben), vagy egyértelműen a valósággal ellentétes oldalon áll (mint alkalmasint a túl szép nők esetében). Saussure anagrammatikus olvasásmódja az első felfogáshoz közelít: nem valamely titkos, a szövegtől független jelentést tár fel, hanem azt erősíti meg, amiről a szavak a felszínen is beszélnek: egyszóval nem a jelentés aláaknázását, hanem éppenséggel aládúcolását, újbóli megerősítését szolgálja azzal, hogy tudattalan tartományokban is elplántálja azt hangsorok, betűkbe kódolt utalások segítségével. A mögöttes értelem itt nem független a textustól, habár az elrejtett névnek vagy mondandónak elvben akár ahhoz is lenne hatalma, hogy a felszíni jelentést kifordítsa és semmissé tegye. Elvégre a betűk átcsoportosításából akár merőben új szöveg-univerzum is kibontakozhatna, amely a felszíni nyelvnek épp az ellentéte vagy negációja; ám úgy tetszik, itt nem ez történik. Fecseghet a felszín, de ez nem azt jelenti, hogy hallgat a mély. A szöveg-alatti üzenet csak elmélyíti a fogalmak által közvetített értelmet: afféle mágikus inkantációként meghosszabbítja a mondottak árnyékát.

betű-test

Az első ismert irodalmi anagramma, bizonyos Lükophróntól, amely Ptolemaiosz nevéből az „apo melitosz”-t, azaz „mézből való”-t rakta ki, szemérmetlen talpnyalásként, vagy a jámbor monasztikus szójáték, mely az *Ave Maria* első soraiból több száz, a Szűzanyát dicsőítő sort csihol, egyaránt a szavakhoz kapcsolódó elsődleges jelentést igyekszik továbbgörgetni. Ezek persze tudatosan szerkesztett anagrammák, amelyek a szóból indulnak, és ott is kötnek ki, hogy a betű-test újrendezésével új oldalról világítsák meg ugyanazt a jelentéskört. Ez a céltudatos átírás alighanem a kabbalisztikus törekvésben éri el csúcspontját, amely nemcsak aláhúzza vagy többletjelentéssel látja el az átcsoportosított betű-halmazokat, de egyenesen azok meghaladását tűzi ki célul: a szavak eredeti alakjának és jelentésének feltárását, következésképp a Nyelv, általa pedig a Világmindenség helyreállítását. A kabbalisták számára a szavak, kijelentések átrendezése a világ áthangolásával egyenlő, akár fölfelé, akár lefelé; lehet annak megváltása vagy kárhozatba taszítása, s ha belegondolunk, ez minden misztikától eltekintve magától értetődően igaz. A kabbalisták számára, bármely módszert kövessenek (nem kizárólag a temurahot, a permutáción alapuló kabbalát), a szó inkább csak nyersanyag, betű-bánya, ahonnan az építőköveket kinyerve lehet szert tenni a szellemibb jelentésre vagy tökéletesebb univerzumra (mint amikor elárvult antik szentélyek márványát hordták szét istállók tatarozásához, vagy új, keresztény templomok emeléséhez).

Saussure azonban mintha nem egészen erről beszélne: ami nála felmerül, az a nem-tudatos szerkesztés lehetősége, amikor nem a nyelvet manipulálják bizonyos céllal – az anagrammatikus rejtjelezettség nem retorikai fogás –, hanem amikor a nyelv irányít, inspirál, befolyásol. Amikor nem a tudat jelöli ki a szó határait, hanem éppen fordítva.

analízis

Mintha a Nyugat mindvégig bízna a szóban, a görög bölcsélet hajnalától a keresztény metafizikák alkonyáig. Itt a nyelv, gondolkodás és valóság egymással megfeleltethetők: az út, amely az érzékiből az elvontba vezet, nagyjából folyamatosnak mondható. Elég felidézni, hogy a korai bölcsületben a „logosz” hol szót, hol értelmet, hol a dolgok lényegét jelenti. Szókratész, minden nyugati filozófus archetípusa, töretlenül bízik a fogalmakban, s hogy azok helyes használata teljesebb létezéshez („az erényhez”) vezet. Nézete szerint a helyes használat titka abban áll, hogy a konvencionális jelentéstől (ami, ha megkapargatjuk felszínét, voltaképp egyezményes jelentésnélküliség) dialogikusan eljussunk a valódi jelentésig, mikor is a jel összhangba kerül a végső jelölttel, az ideákkal. Ehhez

szükséges a dialógus, melynek segítségével a nyelv és a beszélő kilép saját zárt – és ezért hamis – kozmoszából egy bizonytalan, szavak és személyek közötti tartományba (*dia-logosz*), és ott bolyong, míg ebben a köztességben és szabadságban mindkettő magára nem talál. A platóni dialógus értelme tehát épp ebben a bolyongásban rejlik: a beszélgetés elágazó ösvényei, mellékútjai, zsákutcái nem bosszantó akadályok, amiből a lényegyet majd ki kell hámozni: a kóborlás maga megismerés, egyszerre cél és eszköz. A szókratészi kiindulópont: a jelentésből kitagadott ember, a dialogikus megszólalásra képtelen, a funkcionális néma, aki önmagától is idegen; a végpont pedig az önazonos, értő és megszólalásra képes személy. Platóntól a filozófia kiindulópontja és végső célja is a nyelv, általa pedig az élet restaurálása. A keresztény bölcselet, ha lehet, még nagyobbat lép, mert nemcsak az életet, de magát a létezést igyekszik helyreállítani; rendszerét egyenesen az örök, kozmosz-előtti Igére alapozza, hiszen Istene is szóban, pontosabban *Szóként* tárja fel Önmagát. Saussure látomása nyomán viszont fölvetődik a kérdés, vajon ez a nyelv-bizalom nem épp a nyelv által determinált-e: talán csak a szó tudattalan, eleve elrendelt bizalma önmagában. A mélyben megülő hangok, nevek, alakzatok, amelyek egy himnusz felszíni struktúráját is áthatják és előre formálják, talán ugyanígy kihatnak *minden* gondolatra és elgondolhatóra.

az emberré lett Ige

Épp ezért az indoeurópai nyelveket használó kultúrákban az igazi kétkedés mindig a nyelvben kétkedéssel kezdődik: a szkepszis, vagyis a gondolkodás alapvető mozdulata, amikor a szó (ezzel együtt önmaga) ellen fordul: tagadással vagy elnémulással. Innen nézve egyes misztikusok hallgatása közös platformra kerül a wittgensteini, különben egészen más természetű hallgatással. Sokszor a Keletről időközönként ilyen-olyan úton átszivárgó filozófiák nyomán vetődik fel a nyelvi meghasonlás lehetősége, a fogalmak, sőt a tudatfolyamatok *ellenében* gondolkodás kísértése. Jól kitapintható ez a keresztény aszketika történetében, ahol a szavakat, majd a gondolati képeket, koncepciókat és berögzöttségeket elhagyó „szemlélődő” ima radikális felfogása mindig keleti, perzsa, szír közegekből indulva bukkan fel, mintegy az emberi kondíciók meghaladásának délibábjaként, olykor kvázi-eretnységként, az *emberfölötti* létezés kísérteteként egy olyan rendszerben, amelynek pedig szegletköve az *emberré* lett Ige. A zsidó misztika sem mond le a szóról: úgy tudja, a nyelv univerzum, ekként viszont nem önálló entitás, hanem az isteni szándék tükörképe, kézzelfogható megnyilvánulása (és még bukott, meghasonlott állapotában is mindkettő őrzi ezt az istenképiséget). Kilépni ebből a kettős-kódolású univerzumból csak az Ő ellenében, egyszerűen a Sátán, a tökéletes nemlét, a teljes némaság irányában lehet. Ebben a felfogásban a szó (vagy az akként megtestesülő információ) minden szinten áthatja a világegyetemet annak legutolsó porszeméig – és még annál mélyebben. Saussure is, lám, a szavak alá ásott, és ott is csak szavakat, jóllehet izzó szavakat talált.

anamorfózis

Érdemes tehát fontolóra venni, hogy a rejtőző szavak esetében vajon nem egy, a nyugati gondolkodást alapjaiban meghatározó jelenséggel (vagy föltételezéssel) van-e dolgunk, amely az indoeurópai nyelvekben implicite, azaz még jóval bármely filozófiai vagy teológiai állásfoglalás *előtt* már adott. Egy olyan, a szónyelv alatt meghúzódó másodlagos nyelvvel, amely valamiképp „előírja” a fogalmi nyelven artikulálható tartalmakat.^[4] A svájci nyelvész jól becsülte meg, milyen ingoványos talajra tévedt, és az anagrammáknak több közük van a mágiához, mint a grammatikához.)

Saussure a grammatika szövetét felbontotta, az elsődleges struktúrát héjként törte fel: és ott, a szövegek alépitményét fölászva istenek és hősök neveit vagy a nevek árnyait (hangjait) találta. Ez a nyelv alvilága, a *materia prima*, amelynek méhéből csiráznak fel hozzánk az artikulált szavak. Valakinek eszébe juthat a védikus mítosz a Purusáról, amely szerint a világ úgy jött létre, hogy az Ős-lényt feldarabolták, és tagjaiból formálódtak meg a mindenség elemei, homlokából az égbolt, hajából az erdők és így tovább. A Teremtő, aki „bele-hal” a teremtésbe, pontosabban ott szétdarabolva él tovább ezer, habár töredékes alakban: visszatérő mitológéma, amely a nyelv világára is vonatkoztatható – így bukkannak elő szétmarcangolva, betű-atomjaikra hullva és éltető kovászként elkeverve a beszéd legmagasabb formájában, a himnuszok anyagában az istennevek. A nyelven keresztül pedig a mítosz az egyes beszélők személyes tapasztalatát is tükrözheti: ahogy a csecsemőkor egység-élményéből a beszéd – azután az írás – elsajátításával, a fokozatos Alannyá válással a személyiség is megéli a maga elkülönülését, hogy aztán ez a belső egység fragmentálódjon a nyelvben, szétaprózódjék a megszólalásban. Közléseinkbe kicsit mind belehalunk, mondatainkban szikrákként élünk tovább, és pedig mindnyájan, nemcsak a rátarti betűvetők. A jelenséget talán az anamorfózisok játékához lehetne hasonlítani: az anamorfikus képek egy változatában értelmes, világosan leírható alakokat vagy jeleneteket látunk egy képen, s csak a megfelelő látószöget megtalálva – netán tükör segítségével –, amikor „másképpen” nézünk, rajzolódik ki az alakzatokban rejtőző, de szétfolyt, elaprózott Alak: legtöbbször elrejtett portré. Lehet, hogy a nyelv alapvetően és észrevétlenül anamorfikus természetű: a szóbeli

közlés minduntalan maga alá temeti a lényegét, elleplezi és jelenetekké bontja szét; holott az adja létének tartalmát. Mindez a pszichoanalízissel is analóg: az anagrammák kutatása eszerint hozzáférés a nyelv tudattalanjához. Azaz nem a szavakat használó – és elhasználó – ember szerkeszti, mesterkélten mögöttes tartalmakat erőszakolva a köznapi gürcölésben amúgy is kitikkadt nyelvre, még csak nem is saját tudattalanjának jelzéseit csempészi be oda, hanem fordítva: az anagrammákban és társaikban pillantható meg a nyelv kollektív mélyvilága, amelynek a mi pszichénk csupán töredéke. Ahogy a lélek alvilága szokásosan álomképekben szeret felvillanni, pillanatnyi betekintést nyújtva a tudat kulisszái mögé, a nyelv mögötti szétmállott nyelv – talán a diszkurzív gondolkodásnál jóval nagyobb tartományt átfogó – tere az anagrammák, hypogrammák és efféle keveréklények által mutatkozik meg. Ahogy P. L. Wilson mondja, úgy tűnik, mintha a nyelv valamiképpen álmodnék: „Úgy tűnik, a nyelv és az álom egyaránt rendelkezik a többletteremtés képességével. Azt is mondhatnánk, az álom a nyelv 'gyökere' (kétségtelenül sok más gyökér mellett), amennyiben mindkettő úgy próbálja meg felhasználni többletértelmét, hogy megkétszerezi vagy megsokszorozza a képet, az egymásra épülő értelmezési lehetőségek, a szavak feletti (vagy mögötti) szavak káprázatos zuhatagát teremtve meg ezáltal. A nyelv bizonyos értelemben a hatalom eszköze, de egy másik, ugyanannyira érvényes értelemben maga is megszállott, a szellemek, idegen hangok, a halottak médiuma, a Képzelt Világ (*Imaginal World*) perszónája. A nyelv nyitás ama világ felé; a nyelv azzá a világgá válik. Félretéve minden pszichológiai vagy teológiai magyarázatot, érvényességüktől függetlenül, azt érzékeljük, hogy a nyelv is és az álom is úgy viselkednek, mintha autonóm területek lennének, mintha 'kívülről' küldték volna őket, hogy valamiképpen sem nem objektívek, sem nem szubjektívek, hogy valamilyen egzisztenciális értelemben valósak.”^[5]

anamnézis

Az életünk is hasonlóképp legkisebb töredékpillanataig bezárólag torzító, elemeire hulló, majd töredékekből összeálló, rejtésre-rejtőzködésre hajlamos – egyszóval anamorfikus, mint a nyelv, amelyet beszélünk vagy írunk. Amikor e közös tulajdonságukra ráérünk, a megértéshez, és – talán – a megszabaduláshoz lehet hasonló. Épp csak a látószöveget kell megváltoztatni. Éppen csak egy pillanatra. Saussure is, amikor a nyelvvalatti struktúrákra rádöbbszent, mintha a teremtés műhelyébe nyert volna bepillantást, abba a kohóba, ahol a nyelvvel együtt gondolkodásunk, tehát világunk kovácsolódik: „Az első anagramma megjelenése olyan, mint a fényé” – írja. De e szemvillanásnyi megértésre hosszú tohuvaobhu következik. „Majd amikor azt látjuk, hogy egy másodikat, egy harmadikat, egy negyediket is hozzátehetünk, távol attól, hogy megszabaduljunk kételyeinktől, az elsőben való feltétlen bizalmunk is meginog: mert az a kérdés tevődik így fel, hogy végső soron nem lelhető-e fel minden lehetséges szó bármely szövegben, vagy hogy azokat, amelyek keresés nélkül kínálják magukat, mennyiben veszik körül valóban jellegzetes biztosítékok, és nem több véletlen egybeesést feltételeznek, mint az első szó, mely a szemünkbe tűnt, vagy amelyre nem figyeltünk...”^[6].

Ha a nyelv: univerzum, vajon ki lehet-e látni vagy lépni belőle? Van-e olyan – mondjuk matematikai – gondolkodás, amelyet *egyáltalán* nem befolyásol? A világ szisztematikus leírására tett gondolatkísérleteink visszanezve igencsak behatároltnak tűnnek: az atom-elmélet alapja a betűírás, az ideatané a fogalmak tárgyiasítása, amit szintúgy az írás és olvasás technikája tesz lehetővé – s mindkettő alapjaiban határozza meg a nyugati létszemléletet. Létezésünk vajon mennyire nyelvi, vagy még inkább: elménk milyen mértékben a nyelv – és az írás – kreatúrája? Elménk és általa kiagyalt teóriáink nem csupán a nyelv számos lehetséges álmának egyike-e? Bárhogy is, a kételyt, miszerint valójában nem mi uraljuk a szövegeket és narrációkat, hanem azok uralnak bennünket, most már lehetetlenség eltagadni, Saussure egyszer s mindenkorra a fülünkbe ültette a hypogrammatika bogarát. „A kérdés így szól: mi van közvetlenül a vers mögött? A felelet pedig nem az, hogy az alkotó alany, hanem: az indukáló szó”.^[7] És minél intenzívebben van jelen egy szövegben a nyelvnek ez az „álmodása”, minél inkább áttetszővé válik a grammatika, hogy a hypogrammatikának utat engedjen, annál szebbnek és mélyebbnek érezzük a mondottakat: „egy szöveg esztétikai hatása egyenes arányban áll azzal, mekkora szerep jut a nyelv mögötti nyelv(ek)nek”.^[8] Ezért is hatnak szépnek, sőt, intellektuálisan megragadónak olyan mondatok is, amelyek egyébként szemantikai szempontból nonszenszek; vagy az *explicite* nonszensz költemények, amelyek halandzsáján mintha értelmes állítások tetszenének át. A szépség ekkor nem is a szövegből, hanem valahonnan mögüle sugárzik elő: nem a szövet tarka, értelemmel követhető mintázatából, inkább maguk a szálak hordozzák a talán jelentésnélküli, de ihlető ragyogást.

anathéma

Mert az anagrammatikus olvasásmód ügyesen a képek primér birodalmába fűzi vissza a szót: látvánnyá konvertálja a szöveget (akárcsak az álmok), hogy a textusból mint betűmozaikból csalogassa elő a benne Dionüszosz-módra feldarabolt Értelmet. A képversek, *carmina figuraták* és *technopaegniák* ezek szerint nem pusztán szellemes lelemények a költészet különceitől, hanem a nyelvműködés elemi szintjének illusztrációi is. Bár Saussure azért ügyel rá, hogy ne csak az írott nyelv, de a hangmintázatok szintjén is jelezze e mélystruktúra meglétét, a hangzók szétszórata mégis vizuális párhuzamokat juttat inkább eszünkbe: a szétszórt hangok mozaikszerűen állnak össze valamely lehetséges alakzatba vagy alakzatok sokaságába, ám a lényeg mindig az összefogó gravitációs erő. A homéroszi himnuszokat istennevek rácsozata tartja, ahogy a próféták beszédében JHVH visszhangzik, ahogy neveikben is többnyire ott rejtőzik. Kérdés, hogy a *mi* beszédünk mélyvilágát vajon ki vagy mi lakja? Miféle lények tényésznek a híg fecsegés, romlott beszéd, a pöffeszkedő és kártékony szószaporítás alján?

habzó hangfelhő

Vagy nyelvünk épp azért olyan, amilyen, mert nincs magva, és már nincs ott, a mélyben semmi és senki, csak habzó hangfelhő, melyből réges-rég kihaltak vagy gondosan száműzettek a hősök és az istenek? Talán azért vált valahogy súlytalanná a szó, mert már nincs *kít* elmondania?

anakronizmusok

Szókratész, illetve az ő örökéletű platói hasonmása a Kratüloszhoz címzett dialógból szedi ízekre a nyelv és a nyelvek problémáját. Minekutána köti az ebet a karóhoz, hogy a szavak jó viszonyt ápolnak a valósággal, be kell bizonyítani, hogy a különféle hangzósorok, melyeket a népek szerte az oikumenében használnak, nem esetlegesek, hanem a dolgok természetét tükrözik. Ehhez etimologizál kicsit – mai szemmel és analitikus észjárással elég gyermekes módon –, de bevezet egy történelmi szempontot is, amikor azt mondja, a nyelvek romlanak, fokozatosan süllyednek, mind messzibb és messzibb sodródva önnön ideális alakjuktól, amikor még híven képezték le a megnevezett dolgok szerkezetét. Az etimológia feladata voltaképpen az, hogy a szétmállott igéket addig gyúrja-forgassa (mintegy visszaforgatva így az idő kerekét is), míg újra össze nem állnak egésszé: hiszen szó és létezés izomorf, egymásnak megfeleltethető, amennyiben mindkettő diszkrét részecskékből (*sztoikheia*) – emez hangokból és betűkből, amaz az elemekből – tevődik össze. A nyelv azért még ebben a felkavart, súlytalanság-közeli állapotában is őrizt-e azt eredeti zamatából (már csak azért is, mert az összetevők nem változnak), így a jelen állapotból is következtetni lehet a valóságra, csak épp rettentő intellektuális munka árán. Úgy látszik, ehhez a platóni koncepció szerint vagy költőnek kell lenni (aki emlékezik), vagy filozófusnak (aki meg gondolkodik). Merthogy van még egy-egy név, a Szkamandrosz folyóé például, mely őrizt-e azt az alakját is, ahogy az istenek ismerték: Xanthosz. Az égilakók nyelve nem romlandó (hiszen nincs kitéve az idő erodáló hatásának), legfőképpen kivész a földről, eltűnik: a dolgok isteni neveit ezért többnyire az énekek tartják számon addig-ameddig. Ezen túl, ami az emberi nyelveket illeti, módot kell találni, hogy a jelenleg használatos „másodlagos” vagy „származtatott” nevektől eljussunk az eredeti megnevezések tartományáig. Ezek a szavak őrzik magukban a világot, ahogy a rubin vöröse őriz valamit a tűzből, amelyben keletkezett; s hogy képesek pontosan körbeírni, és ekképp definiálni a valóság elemeit, azt annak köszönhetik, hogy speciális módon jöttek létre: nem esetlegesen, hanem a Névalkotó műhelyében, aki (vagy akik) értőn műveli(k) a megfeleltetés kényes tudományát, hangokká alakítva, jelekké konvertálva a világot. Az ősi nevek egykor magukba sűrítették a dolgok lényegét, egyfajta fonetikus ábrázolásként; le tudták képezni a dolgok ősképeit (formáit, azaz az ideákat), ám mivel a lényeglátás és vele a névadás mestersége kihalt, most már csak az önkényesnek tűnő, másodlagos jelölők maradtak, amelyek az örökké-változó, másodlagos világot kergetik – ezeket a csonkokat, egy néhai nagy nyelv szilánkjait használjuk, mintha uszadékfából tákolat házat igyekeznénk konokul belakni. Andrei Pleșu egyik esszéjében, amely voltaképp a *Kratüloszhoz* írt kommentár, különös figyelmet fordít erre a mögöttes nyelvre, amely árnyékként tornyosul még ma is minden megszólalásunk mögött, párhuzamba állítva más mitikus vagy misztikus teóriákkal a valaha vélt „ős-nyelvről”. Először Merleau-Ponty-t idézi, aki szerint a nyelv

bizonyos fokig képes „hátat fordítani a jelentésnek” azért, hogy utat adjon egy „nyelv alatti életnek”, amelyet leginkább a fonológusok ismernek fel.^[9] Azután ennek a rejtett életnek, amely leginkább abban mutatkozik meg, hogy a szavak nem csak jelentéssel, hanem aurával, belső erővel is rendelkeznek („a szó ereje tágabb, mint nyelvi értéke”), kutatja fel nyomait a *Kratüloszban*, mindenekeelőtt az annyiszor lesajnált szókratészi etimológiákat rehabilitálva: „A dialógus nyelvi játéka – írja – nem (netán naiv) etimológiák, hanem szó-mítoszok... etimomitológiák, az *ars combinatorica*, a *temura* általi megoldások, és arra hivatottak, hogy a 'levezetett nevek' megtisztítsák a rájuk rakódott ballasztól. A 'szavak alatti szó', a mindegyikükben 'rejtőző isten' – ez a keresés tárgya.”^[10] Pleşu talán nem hallott Saussure anagrammatikus pokoljárásáról, különben biztosan utalna rá: de mintha pontosan ugyanarról beszélne.

Ez a mögöttes tartomány, ahogy Saussure is felismerte, elsősorban a *hangzás* által, a szó zengésében, vokális anyagában érhető tetten – ezért, hogy elsőként „a fonológusok” meg a költők sejdítik meg létezését –, és alighanem ez az egyik (és talán a legfőbb) oka, hogy a Pleșu által is citált hagyományok többször a „madarak nyelveként” utalnak a nem-mesterkélte, őseredetű nyelvre. Nemcsak azért, mert a madarak is az égen honosak – akár az istenek –, és nem is csak azért, mert röptükkel összekötik az eget a földdel, hanem mert ez a mögöttes nyelv, a szavak ősmasszája éppolyan, mint a madárnyelv: ritmus, ének, trilla, csivitelés, amelyet mindenki ért, de szavakban maradéktalanul visszaadni senki sem képes. A madarak énekének talán csak egy töredéke nevesíthető: a többi zene és zengés, rokon a hajnallal és az alkonyattal, a csillagok járásával és az évszakokkal; egyenest azokból hajt ki, és

mélységes jelentése van anélkül, hogy konkrét referenciája lenne. Ehhez képest a mi nyelvünkben mindennek jelölete van, de csak ritkán állnak úgy össze a szavak, hogy magukon túlra, a világ szívére mutassanak. A madarak e közvetlen nyelve – így a mítoszok – más szóval az angyalok nyelve, akik maguk is szárnyas égi hírnökök, csak épp szubtilisebb anyagból valók: ezt az éteri nyelvet, a látható és láthatatlan szárnyasokét értik a vallások bölcsei, Salamon király vagy Szent Ferenc. A hanggá, majd szavakká alvadt létezését, amely rendszerint még tovább húl az ember ajkán. Az éneket, amely szavakká porlik szét bennünk. És a szavakban rejtőző istent. Az anagrammák e nyelv mállófélben lévő romjai, porladó torzók, izzó zsarátnok.

Itt adhat egymásnak kezet Saussure és Plátón.

*

Micsoda szerencse, hogy alig egy évszázaddal később a Saussure-t nyomasztó kételytől végképp sikerült megszabadulnunk. Az anagrammák és rokonai szinte biztosan a mintázatkereső agy és a véletlen összejátszásának termékei; nem szólva az ősnyelvről, az első szavakról, és a madarak nyelvéről, amelyek szintisztán a képzelet termékei. Világosan tudható, hogy a madárdal a legkevésbé sem céltalan, hanem jól körülhatárolható a biológiai funkciója; s hogy anagrammák csakis ott teremnek, ahová valaki versfaragói célzatossággal beillesztette azokat. Az sem állja meg a helyét, hogy „a szó ereje” tágabb annak nyelvi-referenciális értékénél, még akkor sem, ha a beszéd számos szociális funkciója közül a közlés csak az egyik. A szómágia egyetlen legális területe, a költészet szintén kognitív szerepet játszik. A fogalmi nyelv, mint az írás, test-reprezentációk és vokális jelek mimetikus alépitményén nyugszik, de ez nem jelenti, hogy a fogalmak leképeznek tárgyukat, még kevésbé, hogy valamennyire is „realisták” a szó középkori értelmében. Jel és jelölt viszonya nem szükségszerű, hanem önkényes, bármit is álmodjék Szókratész. Mindenesetre a nyelv nem álmodik, a tudattalan megnyilvánulások forgácsai, ha olykor fellelhetők benne, mind-mind saját, meg nem értett agyi folyamataink nyomán hulltak bele. Nem lakja senki a nyelv iszapját. A szavak árnyékát is csak mi képzeljük oda; a nyelvnek sem alvilága, sem mennyországa nincs, mindezen lidércnyomásokat egyszer s mindenkorra elfeledhetjük. Az összetört szavak, amelyek ott várakoznak mindjárt a tudatküszöb alatt, pusztá délibábok; Saussure nagyon jól tette, hogy nem fecsérelte tovább rájuk az idejét.

Micsoda szerencse – vagy mégsem?

[1] Jean Starobinski, *Les mots sous les mots: Les anagrammes de Ferdinand de Saussure*, Editions Gallimard, Paris, 1971. L. még: Paul de Man: 'Hypogramma és inskripció'. In.: uő.: *Olvasás és történelem. Válogatott írások*. Ford.: Nemes Péter. Osiris, Budapest, 2002. 395–432.; Szegedy-Maszák Mihály: 'Az ismétlés művészete'. In.: uő.: *Világkép és stílus. Történeti-poétikai tanulmányok*. Magvető, Budapest, 1980. 365–465.

[2] Starobinski, Jean, *Words upon Words*, Yale University Press, 1979, p.3.

[3] „Saussure-ben mélyen élt a kétely megfigyelésének haszna iránt. 1909. március 19-én levélben fordul a költő Giovanni Pascolihoz, hogy megtudja, véletlenszerű-e a jelenség, amit felfedezésnek hitt. Nem kapott választ, s erre félbehagyta kutatásait, noha kollégája, Antoine Meillet örömmel közölte vele, hogy Horatiusnál nagyszámú anagrammára bukkant, s felhívta barátja figyelmét, André Pirro *J. S. Bach esztétikája* c. művének egy részletére, amelyben a szerző Bach anagrammatikus szerkesztésmódjáról ír.” In: Szegedy-Maszák, i. m., p. 422.

[4] Érdekes volna *innen*, a nyelv felől indulva és nyelv-világunkra vonatkoztatva szemügyre venni a nagyobb eszmei áramlatokat: lehet, hogy valamennyi csupán a nyelv természetének tudatosítása, bonyolult önreflexió, s az egész filozófia nyelvfilozófia, habár azzal áztatja magát, hogy a világmindenségről és a létről szól.

[5] L: Peter Lamborn Wilson: *Az álom szertelen bőkezűsége*, in: http://inaplo.hu/helikon/016-PLWilson-Az_alom_szertelen_bokezusege.pdf. (2015-12-14)

[6] Starobinski, i. m., p. 132. Incze Éva fordítása

[7] Starobinskit idézi: Szegedy-Maszák, i. m., p. 426.

[8] I. m, uo.

[9] Plesu, Andrei, *A madarak nyelve*, Jelenkor Kiadó, Pécs, 2000, p. 169.

[10]Uo., p. 181.

kép | Joan Miró művei

Kállay Géza KÉNYES ÖNKÉNY: SAUSSURE „ANAGRAMMATIKUS POKOLJÁRÁSÁNAK” HÁTTERE

„A nyelvi jel önkényes”: elsőéves egyetemi hallgató koromban, 1979 őszén ezzel kezdődött vagy végződött minden Ferdinand de Saussure-ről szóló előadás, az ELTE általános nyelvészeti órái éppúgy, mint az angol vagy a magyar szak „Bevezetés a nyelvtudományba” című kurzusai. A 68-as forradalmi változások az Egyesült Államokban és Nyugaton a bölcsész- és társadalomtudományokban is fordulatot hoztak – s el lehet vitatkozni, a változások szükségszerűek vagy véletlenszerűek voltak-e. Az addig meghatározó strukturalizmus, és a rá sokban hasonlító irodalmi Új Kritika helyét a 70-es években óvatosan, a 80-as években harciasan vette át a dekonstrukció, a feminizmus, a narratív történettudomány (Hayden White), az újhistorizmus, a posztkolonializmus; egyáltalán: a „posztmodern”. Én azonban minderről csupán utólag értesültem, amikor a Leuveni Katolikus Egyetemen tanulhattam. Például megtudtam, hogy a posztmodern egyik legnagyobb hatású alakja, Jacques Derrida – többek között – már 1967-es *Grammatológiájában* Saussure „nyelvi jel” fogalmával szüntelen vitatkozva fejtette ki, amiből később a dekonstrukció markáns irányzata született. Ám az ELTE-n Saussure annyira sztár volt, hogy kezdő tanár koromban, a 80-as évek közepén-végén, magam is nagy lelkesedéssel tanítottam a genfi mestert, aki oly sok területen hatott utódaira, a szemiotikától (Algirdas Julien Greimas, Julia Kristeva) a kulturális antropológiáig (Claude Lévi-Strauss), az irodalomtudománytól (Roland Barthes) a fenomenológiáig (Maurice Merleau-Ponty), a filozofikus történettudománytól (Michel Foucault) a pszichoanalízisig (Jacques Lacan), hogy nehéz egyszerűen „nyelvész”-nek tekinteni.

nyelvész volt a javából

Pedig annyi bizonyos, hogy nyelvész volt a javából, nagyra hivatott, ambiciózus, „csodagyereknek” számító, eredeti gondolkodású tudós. Genf egyik legelőkelőbb, legbefolyásosabb arisztokrata családjának sarjaként látta meg a napvilágot 1857-ben, ősei házában. A Saussure iránti lelkesedés 1987-ben arra ragadtatott, hogy Genfben járva felkeressük a de Saussure-rezidenciát, a csodálatos régi villát egy nagy kert közepén az Egyetem közelében, amelyben – akkor legalábbis – a leszármazottak éltek. Járókelők igazítottak útba, hol találjuk a Saussure-házat; a család érezhetően Genf egyik büszkeségének számított. Először csak kívülről akartuk megnézni a villát, azután minden bátorságunkat összeszedve – kora augusztusi délután volt, hétköznap, fél 5 körül – becsengettünk. Bóbitás, kötényes szobalány nyitott ajtót, aki egyáltalán nem csodálkozott kíváncsiságunkon („tényleg itt élt és dolgozott?”), hanem barátságosan körbevezetett a gyönyörű, antik bútorokkal berendezett ház földszintjén, megmutatta a szalont és a dolgozószobát, a kertben pedig egy 40 körüli szőke hölgy fürdőruhában napozott; ő sem háborodott fel, hogy múzeumnak tekintjük magánlakát, hanem vidáman integetett, majd olvasmányába mélyedt. Az egész kicsit álomszerű volt; minden ragyogott, mintha csak ránk vártak volna, a gazdagság elegáns volt, visszafogott; a fogadtatás szíves.

Az ifjú Ferdinándtól sokat vártak^[1], mert ősei mind komoly eredményekkel járultak hozzá választott szakterületük műveléséhez. Dédapja, Horace-Bénédict de Saussure (1740–1799) geológus és fizikus volt, s az Alpok különböző hegycsúcsain végzett légnyomáskísérletei olyan híressé tették, hogy arcképe 1979 és 1995 között a svájci 20 frankosra is felkerült, mint Helvetia büszkeségéé. Nagypapa, Nicolas-Théodore de Saussure (1767–1845) kémikusként és a növénytan szakembereként szerzett érdemeket. A család másik ága kivándorolt Amerikába; a nagyapa egyik unokatestvére, Henry William de Saussure (1763–1839) már Amerikában született, George Washington keze alá dolgozott Dél-Karolina törvényeinek megalkotásában, és a University of South Carolina egyik alapítója volt. Ferdinand édesapja, Henri Louis Frédéric de Saussure (1829–1905) méh-, darázs-, hangya-, tücsök- és sáska-szakértőként hívta fel magára a figyelmet, de foglalkozott földrajzzal és közzétannal is, és a genfi Természettudományi Múzeum egyik alapítójaként tisztelhetjük; az intézményt saját gyűjteményeivel gazdagította. Volt is egy kis családi vita, amikor a természettudósok leszármazottja, Ferdinand egy esztendő genfi kémiai stúdium után bejelentette, hogy inkább nyelvész lenne. Összeült a családi tanács, megállapították, hogy a nyelvészet immár tudomány, de a Genfi Egyetemen akkor még nem volt nyelvészeti tanszék; az elsőt 1891-ben alapították, és épp Ferdinand de Saussure-t hívták meg rá professzornak. Az akkori legjobb iskola hírében a Lipcsei Egyetem nyelvtudományi tanszéke állt, és a család nem csalódott: Ferdinandot korának legkiválóbb ún. „újgrammatikusai” (Georg Curtius, August Leskien, Karl Brugmann) tanították. Az újgrammatikusok – szemben az olyan „ógrammatikusokkal”, mint Franz Bopp – szintén történeti-összehasonlító nyelvészetet műveltek, de ők már nem gondolták, hogy a nyelvek természeti képződmények, amelyeknek szárba szökkenése, virágzása és hanyatlása van. A „Junggrammatikerek” vizsgálódásaikat szigorú elvek szerint végezték, s bár a nyelv fő letéteményesének még nem egy nyelvi közösséget (a „társadalmat”), hanem az egyént tekintették, sikeresen bizonyították, hogy az egymás mellé

helyezett indoeurópai nyelvekben lezajló hangváltások analógiás szabályok mentén szisztematikus módosulásokat visznek végbe egy-egy rendszeren belül. Ezek segítségével törekedtek az indoeurópai „ősnyelv” rekonstrukciójára, alapnak a legrégebb feltételezhető állapotot mutató szanszkritot tekintve, de a gimnáziumban tanult latin és ógörög mellett tekintettel voltak a szláv, balti, neolatin és persze a germán nyelvekre is. Saussure, példátlan teljesítményt mutatva 1879-ben, 22 éves korában megjelentette *Mémoire sur le système primitif des voyelles dans les langues indo-européennes* [Értekezések az indoeurópai nyelvek eredeti magánhangzó rendszeréről] című könyvét. Amint doktorált, hamar Európa egyik legkiválóbb nyelvésze, Antoine Meillet mellett taníthatott Párizsban, holott a Sorbonne-ra eredetileg még tanulni érkezett, ösztöndíjasként. Első találkozásukkor Meillet – aki később azt mondta, az ifjú nyelvész úgy nézett ki, mint „egy költő, nagy kék szemmel” – azt kérdezte tőle, rokona-e annak a Saussure-nek, aki a kiváló *Mémoire* szerzője. Ferdinand szerényen válaszolta, hogy azt bizony ő írta. Meillet nem akarta elhinni, hogy valaki ilyen fiatalon saját, jól megalapozott elméletet képes felállítani az indoeurópai hangrendszeréről.[2] Fényes karriert jósolt neki mindenki.

nem vettek róla tudomást

A könyvet azonban nem fogadták olyan lelkesen, mint Meillet. A mű legmerészebb hipotézise az ún. „laringális elmélet”, amelynek lényege, hogy Saussure az indoeurópai ősi alap-magánhangzókat, az *e-t*, az *a-t* és az *o-t*, illetőleg ezek hosszú párjait egy-egy, jelentésváltozást előidézni képes *he-*, illetőleg *eh-* feltételezett hangkapcsolatból származtatta (a [há] zöngés laringális spiráns, azaz zöngés rés- és gégehang, innen az elnevezés). Ezt a feltételezést akkor a többség elutasította, és csupán Saussure korai, 1913-ban bekövetkező halála után 22 évvel igazolta Jerzy Kurylowic, ám ehhez a mára kihalt, de szintén indoeurópai ősnyelvként számon tartott hettita nyelv felfedezése, azaz a hettita feliratok megfejtése is kellett. Saussure-nek – érthető módon – az sem esett jól, hogy könyvének több megállapítását számos kollegája saját felfedezéseként tette közzé anélkül, hogy hivatkoztak volna rá. Az a benyomása támadt, hogy még akik olvasták, sem szenteltek könyvének kellő figyelmet, mások pedig egyszerűen nem vettek róla tudomást. Eleinte mindent megtett, hogy elsőbbségét bizonyítsa, és sok esetben máig vitatott, vajon tőle függetlenül jutott-e más az övéhez hasonló következtetésekre, és sértődöttségében mennyi szerepe volt legendás túlérzékenységének. De a súrlódások semmiképpen nem magyarázzák, hogy 1879 után Saussure néhány hébe-hóba közölt rövid – bár jelentős – cikken kívül miért nem publikált semmit. Hihetetlen, de igaz: a *Mémoire* volt első és egyben utolsó, életében megjelent könyve.

Pedig Saussure – amint ez hagyatékának az 1950-es években kezdődő, fokozatos felfedezése, majd publikálása után kiderült – rengeteget írt, több nagyobb műbe is belefogott: valójában több ezer oldal kéziratot hagyott az utókorra. De ezek jelentőségét, sőt meglétét is sokáig homályban tartotta a könyv, amelynek fényes sikere a világhírt jelenti számára: a *Cours de linguistique générale* (magyarul: *Bevezetés az általános nyelvészetbe*[3]), amely először három évvel halála után, 1916-ban jelent meg két tanítvány és szintén genfi professzor, Charles Bally (1865–1947) és Albert Sechehaye (1870–1946) szerkesztésében, hallgatók előadásjegyzetei alapján. Mindhárom kurzus anyagát felhasználták, amelyet Saussure ebben a témakörben tartott 1907-ben, 1908/09-ben, illetőleg 1910/11-ben. Bár a szerkesztők az „Előszó”-ban minden felelősséget magukra vállalnak, és hangsúlyozzák, az ő döntésük volt átalakítani az eredeti kifejtések logikáját, a későbbiekben a könyv kritikusai egyenesen a mester gondolatainak meghamisításával vádolták a tanítványokat. Ez – elsősorban a kritikai kiadások szerkesztői szerint – erős túlzás, a poszthumusz összeállításnak azonban valóban vannak szépséghibái. A legfőbb, hogy Bally és Sechehaye sohasem voltak jelen Saussure általános nyelvészeti előadásain; ők a mester korábbi indoeurópai és összehasonlító nyelvészeti óráit hallgatták. Az első két általános nyelvészeti előadássorozat legszorgalmasabb látogatója Albert Riedlinger volt; egyetlen alkalmat sem mulasztott volna, sőt az előadások után saját jegyzeteit összehasonlította másokéval, és az eltéréseket a margóra írta. Bally és Sechehaye kénytelenek voltak – mint ezt a könyv belső címlapján elismerik – elsősorban az ő jegyzeteire támaszkodni, holott Riedlingert mindketten korlátolt embernek tartották, aki épp Saussure tanításának lényegét nem érti, és képtelen egyben látni a nyelv rendszerszerűségéről szóló fejtegetéseket, amelyek maguk is saját rendszert alkotnak. Ezért sokszor belenyúltak a szövegbe a „mester nem mondhatta ezt” s a „biztos másképp értette” elve alapján. Tették pedig úgy, hogy mindketten egy-egy saját, az általános nyelvészet tárgykörébe vágó könyvvel a hátuk mögött láttak a szerkesztéshez: Sechehaye 1908-ban jelentette meg művét *Programme et méthodes de la linguistique théorique. Psychologie du langage* [Az elméleti

nyelvészet programja és módszerei. Nyelvpszichológia] címmel (erre Saussure az 1910/11-es előadássorozatában utal is), Bally *Le Langage et la Vie* [A nyelv és az élet] című, igen népszerű könyve pedig épp Saussure halálának évében, 1913-ban látott először napvilágot. Amikor a szerkesztők felhagytak az ötlettel, hogy szó szerint idézzék Saussure szavait, és úgy döntöttek, hogy „újjáalkotják” a mester tanítását, és a „változatoktól, ingadozásoktól megtisztítva” a három előadás-sorozat „szintézisét” nyújtják (vö. *Cours*, 28), óhatatlanul a maguk képére és hasonlatosságára formálták Saussure gondolatait. Talán a mű utolsó, sokszor hivatkozott, nagy horderejű mondata a legdurvább példa: „a nyelvtudomány egyetlen és igazi tárgya a nyelv – önmagában és önmagáért vizsgálva” (*Cours*, 245), amely teljes egészében Bally betoldása, nyilvánvalóan a mester „szellemében”, de a kritikai kiadások megjelenése előtt minden figyelmeztetés nélkül.

Ki-ki vérmérséklete szerint tekintheti Ballyt és Sechehaye-t „társszerzőknek”, hamisítóknak, vagy épp nélkülözhetetlen tisztázóknak, akik nélkül a *Cours* soha nem tett volna ekkora hatást (én a legutóbbit gondolom). A könyvvel kapcsolatos filológia több vaskos kötetet tölt meg, de a mű a shakespeare-i drámaszövegekhez hasonló „lebegése” és a hitelesség körül gerjedő, már-már legendává terebélyesedő történet is jót tett a könyv iránti érdeklődésnek. „Saussure” éppúgy metaforikus címkéjévé vált egy bizonytalan, mindig mintegy csupán különös készülődésben, állandó alakulásban lévő szövegkorpusznak, ahogyan a „Shakespeare” név is metaforikusan áll egy még számában is bizonytalan (36? 37? több? kevesebb?), neki tulajdonított drámasorozat címlapján; a színpadi művekhez és változataikhoz fűződő „igazi” viszonyára valószínűleg örök homály borul. Ironikus, hogy a *Cours* egyik legfőbb ihletője volt annak az irodalomkritikai „strukturálismusnak”, amely – például Roland Barthes munkásságában[4] – többek közt leszámolt az „egy eredeti mű – egy eredeti szerző” egyszerű – voltaképp a romantika korából eredő – párosító elképzelésével. A strukturalizmus több iskolája a szövegeket kellőképpen komponált, de sok ágról fakadó, állandó alakulásban lévő, bizonytalan „határú”, „nyitott” képződményeknek tekinti, amelyeknek „sok szerzője” van: például az olvasó legalább olyan fontos, mint a költő vagy az író, s az „igazi szerző” voltaképp egy egész közösség: a nyelv „szerzői”.

inspiráló eszmecserék

Saussure nyelvről szóló tanítása nem csupán azért bizonyult felszabadító hatásúnak, mert a nyelvet emberi-társadalmi intézménynek tekintette – ezt megtette előtte William Dwight Whitney (1827–1894), a Yale Egyetem szanszkrit és összehasonlító nyelvészet professzora, akit a genfi mester is olvasott és sokra tartott. Michel Bréal (1832–1915), az első szisztematikus jelentéstani könyv (*Essai de Sémantique*, 1897) szerzője – akivel Saussure Párizsban ismerkedett meg és kölcsönösen inspiráló eszmecseréket folytattak – is azt tanította: „A nyelvtudomány az embert önmaga számára fejezi ki”[5]. A nyelv jelek rendszere: így gondolta ezt a filozófia Arisztotelész óta; a felvilágosodás gondolkodói – például Locke, Condillac – közhelynek tekintették. Saussure érdeme – a közhiedelemmel ellentétben – még csak nem is az, hogy szoros összefüggést mutatva ki egyidejű elemek rendszere és éppen adott nyelvállapot, illetőleg történeti változás és az emberi beszéd esetlegessége, véletlenszerűsége között, hanem rádöbbsent, hogy csupán a szigorúan rendszernek tekintett nyelv háttérében lehet számot adni az egyes elemek funkciójáról. Úgy gondolom, Saussure felfedezése filozófiai és nem csupán „szaknyelvészeti” jelentőségű, s ez a nyelvi jel átértelmezésén keresztül a nyelv mibenlétére („ontológiájára”) vonatkozik.

A nyelvészeti bevezető órákon az unalomig ismételtük: Saussure szerint a nyelvi jelnek két oldala van: az egyik a *signifié*, a (meg)jelölt, a fogalom, a másik a *signifiant*, a (meg)jelölő. A *signifiant* Saussure értelmezésében nem a kiejtett hang, illetve hangsor –különösen nem az írás(kép) –, hanem a hang, hangsor az elmében (az emberi pszichében) élő képe: a hangsor „képzete”. Éppúgy elvont és általános természetű, mint a fogalom, de nem például egy „(egyedi) dolog” vagy „(általános) osztály” („fa”, „ló” stb.) „képe”, mint a fogalom, hanem mintegy beszédhangok pszichikai „lennyomata”. És itt jön a fordulat: a nyelv sem nem a fogalom, sem nem a hangkép képzete, hanem ezek *viszonya*, egymáshoz rendelődése, maga (az emlékezetben őrzött) kapocs a kettő *között*. Ahogy a szállóigévé vált megfogalmazás szól: „a nyelv forma és nem szubsztancia” (*Cours*, 141). Ez óriási különbség minden addigi jelemlélethez képest, amely a nyelvi jelet hangzó vagy írott formának tekintette, és ennek viszonyát vizsgálta a *világban lévő dolgokhoz és személyekhez*. Ez a hagyományos felfogás – Arisztotelésztől Gottlob Fregén át a mai analitikus filozófia több változatáig – először szétválaszt nyelvet, gondolkodást és világot, a nyelvi jeleket rámutatásra, megnevezésre, „referálásra” kész entitásoknak tekinti, majd megkérdezi, mi jellemző e három „faktor” viszonyára. Rendszerint a jól ismert „kommunikatív modell” a válasz: a beszélő a világot szemlélve a valóságot „leképezi”, illetve az fogalmilag „tükröződik” az elméjében: az ember a világot először a „fejébe emeli”. Ha beszélni akar, a gondolatait kommunikálni kívánja, a fogalmaira nyelvi jelek köntösét ölti, a nyelvi jelekre mint hordozókra ráteszi a homloka mögött megfogalmazódó mentális üzenetét, amelyet a másik „dekódol”.

Saussure nem a nyelvi jeleket viszi – mintegy „kívülről” – a fogalmakhoz, hogy azokra a fogalmak „ráüljenek” és a másik felé galoppozzanak. Számára a nyelvi jel eleve tartalmazza a fogalmat, de úgy, hogy a nyelv annak a viszonyinak a pillanata, amikor összekapcsolódik és rögzül egy fogalom és egy hangkép-képzet: ez a pillanat a nyelvi jel születése, s a jelek rendszerszerű lánc, hálózata tulajdonképpen a nyelv. Ám egyik sincs a másik nélkül: a gondolat Saussure szerint „természeténél fogva kaotikus” (*Cours*, 134), s a hangkép tagolja valódi fogalmakká, a hangkép „fegyelmezi meg”; a gondolatláncból „kiszakadó” fogalom a hangkép nélkül nem tudná magát pontosan körvonalazni. A fogalom tehát akkor válik igazán fogalommá, amikor van, ami rögzítse. A hangkép képzetének pedig csak akkor lesz értelme, akkor „fordul” az artikulálható, kimondható, kifejezhető, hamarosan materiális formát öltő tényleges (fizikai) hang felé, ha már rajta „csüng” egy fogalmon, és *ezáltal* van mit „hordoznia”.

bot a hangyabolyban

Ha pedig – egyfelől – hangkép nélkül nincs „különálló”, „önálló” fogalom, ill. gondolat, és a hangadások, morgások, csattanó kiáltások, dallamok és ritmusok fogalmak híján, önmagukban csupán amorf, artikulátlan, értelmetlen zajok, akkor beszéd (*parole*) sincs nyelv (*langue*) nélkül, és nyelv sincs beszéd nélkül. A nyelv a beszéd rendszert alkotó lehetősége, potencialitása; Saussure hasonlata szerint a „nyelv úgy él a társadalomban, mint valamennyi agyban tárolt lenyomatok összege, körülbelül úgy, mint egy szótár, melynek azonos példányait szétosztották az egyének között” (*Cours*, 49). A beszéd ezzel szemben a tényleges, éppen adott, mindig változó, tökéletesen sohasem ismétlődő, esetleges helyzetekben felhangzó, vagy írásjelekkel rögzített (többé-kevésbé) értelmes, de

alapvetően rendszertelen megnyilvánulás. A *parole* a nyelvi változások, „véletlenek” birodalma; hozzá kapcsolhatóak az időben kibomló változások, azaz a diakrón folyamatok, amelyeknek a beszélők voltaképpen nincsenek is tudatában. Például az angol / ('én') kiejtése hosszú [i:]-ből az [ai], kb. „áj” diftongussá változott egy széleskörű, minden magánhangzót érintő, azaz rendszerszerű zártabbá válás keretében, kb. a 14. század közepétől a 17. század elejéig tartó időintervallumban. De ha megkérdeztünk volna valakit a Shakespeare-korabeli utcán, az előbb [i:] -t vagy [ai] -t mondott-e, amikor magára utalt, nem tudta volna megmondani, épp melyiket használta: számára az [i:] és [ai] sokáig ugyanazt a funkciót betöltő, sok különbséget nem jelentő variáns volt. A változás azonban „vak” és értelmetlen anélkül, hogy a szinkron rendszer – voltaképpen a *langue* – ne rendelne hozzá értéket, mintegy az egész rendszer „ismeretében”, az egész rendszerhez képest. Olyan ez, mondja Saussure egyik hasonlata – talán édesapja hangyaszakértelmére is alapozva –, mint amikor botot szúrunk egy hangyabolyba, amely mindig példásan szervezett, és a boly minden egyes tagja pontosan „tudja”, mi a feladata. Egy ideig a hangyák kétségbeesetten szaladgálnak, kisvártatva azonban a bot éppolyan „tényezővé”, bolymeghatározó faktorrá változik, mint a föld és az avar, amelyben a hangyák tanyát vernek, amelyben élnek és szaporodnak. A rendszer újrendeződik: immár a bot is szerves része.[6]

Az értékadást tehát a nyelv egész rendszere végzi: minden elem (nyelvi jel) a többihez képest az, ami; úgy, mint például a vonatok egy állomáson: a 14:10-es gyorsvonat a Keleti pályaudvarról Békéscsabára elsősorban nem azért a 14:10-es gyorsvonat Békéscsabára, mert „gyorsan megy”, vagy személyszállításra alkalmas kocsikból áll és Békéscsaba felé megy. Hanem mert *nem* a 15:05-kor induló tehervonat Hegyeshalom felé, *nem* a 16:40-es Railjet Bécs felé és így tovább. Egy sakkjátékban, ha mondjuk elvesz egy bástya, pótolhatom bármivel: egy darab krétával, egy fadarabbal, feltéve, hogy tudom, mi helyett áll, mert a figura funkciója, rendszerben betöltött helye, értéke számít, nem az alakja, anyaga, a megmunkálás minősége.[7] Ezért még a többi (rész)rendszerbeli elemhez képest a „semmi”, a nyelvészek által „zéró-morfémának” nevezett toldalék is értékkel rendelkezhet. Gondoljunk a magyar alanyi ragozású, kijelentő módú, jelen idejű igealak egyes szám 3. személyére. Itt a szótó után azért állhat „semmi” (azaz azért csatlakozhat hozzá „zéró rag”: például (*ő*) *beszél*+ \emptyset), mert az egész ragozási rendszer többi számában és személyében vannak „testes”, „tényleges”, „materiális” ragok: (*én*) *beszél*+ek, (*te*) *beszél*+sz, (*mi*) *beszél*+(*ü*)nk, (*ti*) *beszél*+tek, (*ők*) *beszél*+nek. Ilyen testetlen funkció a ragozási rendszeren belül persze csak egyszer fordulhat elő, mert ha még egyszer volna zéró rag, már két esetben nem lenne egyértelmű, ki *beszél*. Ekkor persze még sok minden történhetne, hogy a „hangyaboly” megint rendbe jöjjön, például kötelezően megjelenhetne a személyes névmás az ige mellett: például *ő beszél*+ \emptyset , **ők beszél*+ \emptyset , ahogy például az angolban kötelezően felbukkantak a személyes névmások az igék mellett a ragok „lekopása” után: *I speak, you speak* stb.. A nyelvben csupán a különbségek számítanak, s a nyelvből a nyelvésznek azt kell leírnia, ami szisztematikus különbségeket produkál. Ez adott ösztönzést a strukturalista nyelvésznek, amelynek kiváló művelői ebből a gondolatból indultak ki: a Prágában a fonológia alapjait kidolgozó N. S. Trubetzkoy, az Amerikában Saussure tanait szívvel-lélekkel terjesztő, irodalommal is foglalkozó Roman Jakobson, a koppenhágai Louis Hjelmslev, aki a szemiotikai összetevőkre bontás komparatív elvét az általános kultúraelméletre is ki akarta terjeszteni, és még sokan mások.

Hogy a nyelvi jel önkényes (*arbitraire*), nem azt jelenti tehát, hogy a beszélő saját kénye-kedve szerint nevezheti meg a körülötte lévő dolgokat a világban; éppen nem. Minden változás csupán akkor igazán változás, ha ahhoz a rendszer funkciót, értéket (*valeur*) rendel, de ha ez megtörténik, mindegy, mi tölti be a funkciót. Úgy is mondhatnánk: semmi olyan elem nincs sem a fogalomban, sem a hangkép képzetében, ami eleve eldöntené, meghatározná, „motiválná”, épp melyik fogalom melyik hangkép-képzettel kapcsolódik össze: a lényeg a rögzülés (maga a nyelv), s e rögzüléseket rendre meg kell tanulnunk. A hangutánzó szavak csak látszólagos ellenpéldák, mert a malac nem mondja, hogy „röf-röf”, mint a magyarban, azt sem, hogy „oink-oink”, mint az angolban. A tényleges malac egészen más hangokat ad ki, de ez a nyelv szempontjából közömbös: egy hangsor rögzült az emlékezetben, s ezzel párhuzamosan hangképként kapcsolódott „a malachang utánzása” fogalomhoz, s ha ez így megragad, a viszonyon csupán kellő kontextusokkal körített magyarázatokkal lehet változtatni. Elmondhatom persze, én most épp – a konvenció ellenében – a „kruk-kruk” hangsorral adom vissza, amit a magyarban „röf-röf”-fel szoktunk. De ez szigorúan a beszédhez (*parole*), és nem a nyelvhez (*langue*) tartozó jelenség, és a „kruk-kruk”-nak önmagában csak olyan feltétellel lesz értéke, hogy ezt a nyelvi rendszer befogadja, rögzíti, „szentesíti”.

a nyelv mint szeletelőzés

Hogyan történik a rögzítés? Képzeljünk el két egymással párhuzamos vonalat; az egyiket a fogalmak, a másikon a hangkép-képzetek helyezkednek el. Saussure szerint a nyelv, mint holmi szeletelőzés, függőlegesen átvágja mindkét vonalat és fogalom-hangkép párokat metsz ki; egy-egy metszet a nyelvi jel, *signifié* és *signifiant* kapcsolata. A jelek láncot alkotnak, vannak közöttük erősebb és gyengébb asszociatív kapcsolatok, például a *vad* nyelvi jel felidézheti a képzett változatokat: *vad-ász*, *vad-ászik*, *vad-ászat*, *vad-ul* stb., és e változatok már nem teljesen önkényesek a *vad* szóhoz képest, ugyanakkor a *v-a-d-á-sz* hangképsor változatlanul önkényes a 'puskás, vadászkalapos ember'

fogalmához képest, ahogy az angol h-u-n-t-e-r önkényes ugyanehhez a fogalomhoz viszonyítva. Saussure tehát – szemben például Platón *Kratülosz*ának Hermogénésszéval – nem azt mondja, hogy egy (kész) nyelvi jel önkényes a megnevezett, a világban lévő személyhez, dologhoz, jelenséghez, képest, hanem hogy sem az elmében lévő hangképben, sem az ugyanitt található fogalomban nincs semmi, ami eldöntené, épp melyik fogalom melyik hangképpel került, illetve kerül kapcsolatba. Persze, amikor tanuljuk a nyelvet, ezeket a kapcsolatokat már ránk hagyományozzák a beszélő közösség tagjai; tetszik vagy sem, ezeket *így-és-így* sajátítjuk el. Egy új nyelvi jel mintegy „befészkel” magát egy vagy több láncba, „tologathatja” – a rendszerrel a háttérben – a többi fogalom-hangkép kapcsolatát, például a k-i-r-á-ly jelenthet egyszer csak 'nagyszerű'-t, 'klassz'-at is, de csak akkor, ha ezt a rendszer jóváhagyja; voltaképp a rendszer többi eleme állítja az új jelet arra a posztra, amelyen azután értékkel rendelkezik.

Arra persze Saussure sem ad választ, hogy a beszéd rendezetlen, sokszor kaotikus, *ad hoc* áradatából pontosan miért „kerül” a nyelv rendszerébe egy-egy újítás; Saussure elméletéből az következik, hogy a jelentés először mindig a *parole*-hoz tartozó jelenség, ezért például a jelentéseket szüntelenül bővítő-szűkítő költészet is az. Miért terjednek el bizonyos véletlen, vagy – épp a költészet esetében – sokszor nagyon is akart változtatások és változások, és a nyelvi rendszer miért „veszi magának fáradságot”, hogy ezekhez értéket rendeljen, míg másokat „észre sem vesz”, hagyja „elhalni”? Az elméletből az a válasz következtethető ki, hogy szigorú értelemben a nyelvi változásoknak – új jelentések megjelenésének, valóban *nyelvi* értékek rögzülésének, hangtani vagy grammatikai átalakulásoknak – a nyelv szempontjából nincs „magyarázata”, mert csak utólag vesszük észre, hogy megtörténtek: olyankor, amikor a nyelvi rendszerbe már befogadást nyertek. Ekkor azonban már minden „mi sem természetesebb”; az önkényesség épp azt jelenti: „így van, és kész”. Ahogy Saussure azzal a fontos kérdéssel sem foglalkozik, mi készíteti az elmét a nyelvi jeleken belül kialakuló függőségekre, miért épp így alakulnak ki a nyelvi jelek, s bár *signifié* és *signifiant* úgy kapcsolódnak egymáshoz, mint egy papírlap két oldala (vö. *Cours*, 134), azért értelmes kérdésnek tűnik az erősen pszichologista elméleten belül, hogy honnan van fogalom és honnan van hangkép-képzet. A modern nyelvészet atyja ezeket már valószínűleg a nyelv jelenségének magyarázatán kívüli, kifejezetten filozófiai kérdéseknek tartotta, amellyel egy nyelvésznek nem feltétlenül kell foglalkoznia.

Mégis két, igen jelentős, kifejezetten nyelvfilozófiai következménye van a fenti jeleméletének. Az egyik, hogy Saussure azt hirdeti: amennyiben igaz, hogy a nyelvi jel fogalom és hangkép-képzet – véletlen – egymásra találásában és összekapcsolódásában fogan, akkor nem a nyelv függ a fogalomtól és a gondolkodástól, ahogyan a Saussure előtti filozófiai hagyomány legtöbb képviselője vélekedett. Inkább kölcsönösen és egyenrangú félként támaszkodnak egymásra; egyik sincs a másik nélkül; egyszerre jönnek létre: így gondolja Ludwig Wittgenstein is, aki *Tractatus*ának alapgondolatait majdnem a nála jó harminc évvel idősebb Saussure harmadik előadássorozatával egy időben kezdi formálni, későbbi munkásságában pedig még nagyobb hangsúlyt kap a nyelv meghatározó ereje minden emberi tevékenység létrejöttében.[8]

abszolút zálog és legfőbb korlát

A másik fontos nyelvfilozófiai következmény, hogy az egyén beszédére nézve a nyelv kényszerítő hatású; a nyelv mintegy „átveszi felettünk az uralmat”, s amit gyakran spontán alkotófolyamatként, szabad, és csak-ránk-jellemző áradásként élünk meg, valójában egy mögöttes rendszer szigorú szabályai szerint zajlik. Az éppen beszélt nyelv fonológiai (hangtani) szabályai persze cseppet sem zavarunk, itt hamar megtanulunk alkalmazkodni, még a mondattani vagy ragozási, képzési (morfológiai) szabályokat sem érezzük akadálnak; ezeket egyszerűen tudomásul vesszük. De épp azon a területen jövünk zavarba, amellyel Saussure a *Cours*-ban – mint kiderül, nem véletlenül – a legkevesebbet foglalkozik: a jelentések rendszerében. Itt tudjuk, hogy amennyiben mások számára érthetően akarunk megnyilvánulni, bizonyos szemantikai szabályokat be kell tartanunk, ugyanakkor a jelentések határait állandóan bővítenék vagy szűkítenék, itt szünet nélküli „tárgyalásban” vagyunk a másikkal, kísérletezünk, küszködünk; a nyelv szélei nekünk elsősorban a *jelentések tartományainak* széleit jelentik. Egyszerre tudjuk, hogy bizonyos játékszabályok szerint kell játszani, ugyanakkor zsigerileg tiltakozunk az ellen, hogy „csak azt tudjuk mondani”, amit a nyelvi rendszerünk megenged. Saussure segítségével valami különös, paradox dialektikát élhetünk át: a nyelvi rendszer egyszerre kifejezéseink és „önkifejezésünk” szabadságának abszolút záloga és legfőbb korlátja;

a nyelvet és vele szabályait készen kapjuk, és nem mi választottuk, ugyanakkor a nyelvi rendszer roppant gazdag potencialitása, közösségi bölcsessége, „fogásai” nélkül legfeljebb megmukkanni tudnánk – beszélni nem.

[Nacsinák Gergely András kitűnő írása Saussure anagramma-kutatásairól](#) döbrentett rá, a genfi mester miért nem szentelt több időt a szemantikának általános nyelvészeti előadásain. Sőt, azt is sejteni vélem, miért nem publikált – mint cikkem elején említettem – szinte semmit bő harminc éven keresztül. Saussure a fentebb „paradox dialektikának” nevezett kérdés mélyére akart jutni, de ez feloldhatatlan és megoldhatatlan kérdésnek bizonyult. Mindenki döntse el, valóban az-e; én úgy gondolom, ugyanolyan rejtély, mint hogy egyszerre vagyunk képesek magunkat kívülről látni, miközben nyilvánvalóan változatlanul önmagunkon „belül” vagyunk. Sőt, a belsönket éppen akkor tudjuk csak valamelyest is megismerni, ha – ideiglenesen – „kilépünk” önmagunkból. Saussure azt akarta megtudni, hogyan lehet az ember egyszerre a közösség tagjaként az egész nyelvi rendszer letéteményese, „birtokosa”, miközben a beszédben mindig a nyelvi rendszernek csupán tökéletlen töredékeit képes használni és ezen át megjeleníteni; az is kétségtelen, hogy a legmeglepőbb nyelvi kombinációkra képes, és sohasem hallott szókapcsolatokat tud megalkotni a nyelvi rendszerből kiindulva – hiszen mi másból is indulna ki? Az embert igenis fogva tartja a nyelv, igenis a nyelv uralja, ugyanakkor – például a költészetben – valóban eddig nem meglévő dolgokat tud „teremteni”, vagyis úgy tűnik, ő a nyelv ura. Ha tetszik, Saussure-t az a kérdés foglalkoztatta, miért vagyunk egyszerre olyanok, mint mindenki más, miért igazodunk a közösséghez (ez életünk „*langue* oldala”), miközben mindenkitől nyilvánvalóan különbözünk, és ezt éppúgy kívánjuk (ez lenne a „*parole*” vonás bennünk), mint a közösséghez tartozást. Vagy másképpen: hogyan vagyunk egyszerre meghatározottak és meghatározatlanok, hogyan lehetünk éppúgy kötöttek, mint szabadok? Megint másképpen: hogyan függ össze zárt és mindig eleve adott rendszer és az ezen alapuló, ezt felhasználó, de belőle mégis kiszabaduló emberi kreativitás? Hogyan lehet valami egyszerre szükségszerű és önkényes? Mert mivel is foglalkozott Saussure 1879 és 1913 között, több ezer oldalnyi jegyzetet, tanulmány-vázlatot, értekezés-töredéket hagyva hátra?

Természetesen indoeurópai nyelvészettel, de már az 1880-as évek elejétől a költői nyelvvel is: egyrészt nyolc kartondoboznyi feljegyzésben elsősorban latin és görög anagrammákról ír, másrészt behatóan tanulmányozza a *Nibelung-éneket* is; itt visszatérő kisebb-nagyobb kiterjedésű szemantikai szövegkapcsolatokat, jelentés-szerveződésekkel igyekezett azonosítani.^[9] Az anagrammák kapcsán valóban az volt számára a legizgalmasabb kérdés – ahogy ezt Nacsinák Gergely András megállapítja –, vajon szerzői szándék hozta-e ezeket létre, vagyis, a későbbi szóhasználata szerint, *parole* jelenség-e, vagy talán van valami „titkos szemantikai szerveződés”-mechanizmus a nyelvi rendszerben, a *langue*-ban, amely – akár a költő szándéka ellenére, vagy „tudta nélkül” – az anagrammákat létrehozta? Megjelenhet-e valami a költői beszédben, ami nincsen előre adva a nyelvben? Rendszerré tudnak-e szerveződni-válni a beszéd spontán, sokszor öntudatlan leleményei? Van-e rejtett összefüggés, van-e „dal” a szöveg alatt? Mint Peter Wunderli meggyőzően kimutatja, Saussure költői nyelvvel kapcsolatos vizsgálatai Mallarmé költészetéről vallott nézeteivel mutatnak meglepő hasonlóságokat. Eszerint a költői szövegnek – legalábbis első látására – triviálisnak kell tünnie; ez követel intenzív olvasást. Töredékekből, elleplezett látszatokból, árnyképekből, különösen azokból, amelyekről úgy érezzük, ránk vonatkoznak, fokozatosan kezd körvonalazódni egy szubjektum, amelyet az olvasó, ha úgy gondolja, magára vehet (vö. Wunderli, i. m. 182–183).

Ha Saussure maga állítja össze a *Cours*-t, és van ideje és ereje ezután visszatérni a költői szövegekhez – esetleg ezúttal nem a *Nibelung-énekek*hez és az anagrammákhoz, hanem épp Mallarmé verseihez – talán arra a következtetésre jut, most már nyelvtudományának kategóriáival felvértezve, hogy az olvasói szubjektum a szöveg által sokszor csupán alig sejtetett asszociatív kapcsolatokból áll elő, amely azután a rendszerré szerveződő nyelvi ismétlődéseket, azonosításokat, behelyettesítéseket érzékelve és értelmezve egyre erősebb kontúrokkal rendelkezik. Lehet, hogy az olvasó szövegben történő inkarnációjáról beszélt volna, azt is megállapítva, hogy a megtestesülés lehetetlen valamiféle struktúrává szerveződés nélkül. De a szerkezet, ha mégannyira sem szubsztancia, hanem forma, nem lehet meg valamiféle „anyag” nélkül. Ha pedig nincsenek határozott körvonalai, egyszerűen nem *hat*, ugyanakkor fenn kell maradnia egy bizonyos fokú kimondatlanságnak, alaktalanságnak, valamilyen „ígéretnek”, amiről sohasem lehet tudni, beteljesül-e vagy sem. De talán a nyelvi jel önkénye nyomán támadt réseket, azaz a nyelvi jel azon sajátossága miatt keletkezett repedéseket, hogy nincs a jel két arca között semmiféle magától kínáló, előre adott, motivált kapcsolat, épp az olvasó, az olvasási folyamat közben támadó szubjektum bátran

vállalt önkényének, döntésének, önmagával történő kapcsolatteremtésének kellene kitöltenie. Ehhez azonban a szubjektumnak nemcsak a beszédet kell sajátjának mondania, hanem a nyelvet is, de más értelemben, mint „elmében lévő potencialitás”; a nyelv nem maradhat csupán rendelkezésre álló, de egyben kényszerítő erővel rendelkező objektív rendszer, hanem a szubjektívából, a „nekem így teszik” értelmében vett önkényesből is részesednie kell.

Ez persze szintiszta spekuláció, és valószínűleg nem tetszene Saussure-nek. A nyelvtudomány szempontjából, amelynek egyik fő megalapozója lett, nincs is létjogosultsága. De talán Saussure nem tudta magáról, vagy nem akarta bevallani magának, hogy nem csupán nyelvész, még csak nem is pusztán nyelvfilozófus, hanem metafizikai érdeklődésű filozófus. Sőt, lehet, hogy Meillet-nek volt igaza, aki rögtön látta, a svájci fiatal kolléga valójában „költő, nagy kék szemmel”. Saussure talán arra figyelmeztetne, hogy a „paradox dialektika” valahol, valamilyen formában előbb-utóbb úgymint visszatér, mert ez létünk egyik foglalatja. Nem először fordul elő, hogy ami a nyelv leírásának „ártatlan” módszertanaként indul, annak egyik módzatához vezet, hogy miképpen állunk a létben. De már az is komoly eredmény, ha el tudjuk fogadni, hogy – amint a szójáték mondja – a látletet egyben lét-lelet is.

[1] Az itt következő áttekintés elsősorban a *Cambridge Companion to Saussure* című könyvnek köszönhet sokat, szerk.: Carol Sanders, Cambridge: Cambridge University Press, 2006.

[2] Ezt a történetet még 1984-ben Telegdi Zsigmond professzortól hallottam *A nyelvtudomány története* című kurzus keretében.

[3] Ford.: B. Lőrinczy Éva, második kiadás, Tullio de Mauro előszavával az 1978-as francia kritikai kiadáshoz, Budapest: Corvina, 1997; a cím szó szerint: *Általános nyelvészeti kurzus*, a nyelvészeti szakirodalomban általában csak „*Cours*”, én is így hivatkozom rá; az oldalszámok a magyar kiadásra vonatkoznak.

[4] L. elsősorban Barthes 1968-as esszéjét: *La mort de l'auteur* [A szerző halála], eredetileg a *Manteia* c. francia folyóirat 5. számában, magyarul <http://www.irodalomelmelet.atw.hu/barthes.pdf>, elérve 2016, január 1.

[5] Michel Bréal: *Semantics: Studies in the Science of Meaning*, ford. Mrs. Henry [Nina] Cust, London: William Heinemann, 1900, 2; ahol másképpen nem jelzem, a magyar fordítás az enyém.

[6] A hasonlat csupán a *Cours* R. Engler által szerkesztett kritikai kiadás első kötetében található, *Cours de linguistique générale*, Wiesbaden: Harrassowitz, 1968, E 1.

[7] Saussure visszatérő hasonlata, vö. *Cours*, 110–111, 128, 131.

[8] Wittgenstein *Filozófiai vizsgálódásaiban* is megvilágító erejű egy sakk-hasonlat a nyelvjáték meghatározásakor, bár nem valószínű, hogy olvasta Saussure híres művét. A két gondolkodó érdekes összehasonlítása, s ezzel némiképp Saussure „filozófussá” avatása Roy Harris érdeme *Language, Saussure and Wittgenstein: How to play games with words* című könyvében (London és New York, Routledge, 1990).

[9] Vö. Peter Wunderli: „Saussure’s Anagrams and the Analysis of Literary Texts” in: *The Cambridge Companion to Saussure*, i. k., 174–185.

kép | Vaszilij Kandinszkij festményei

Csongor Andrea HASZNÁLATI UTASÍTÁS

Bújj bele.
Vedd magadra.
Ez az első
mozdulat.
Túl bő rám, lötyög, csak kucorgok,
(honnán irányítható ez?),
repesnek a kezek, ráncolódik a homlok.
Hogy kell visszaigazítani?
Túlfutott.
Hol van beszerelve ebbe a figyelem?
Az enyémben túl sok az apró
– szétszóródott megint.
Ha összehúzom, élesebb,
ha lecsukom, nincs meg a kép.
Ha belülről nekinyomakodom,
a sarkából kipréselődik valami lé.
Hidegben a pihék meredeznek,
benn állandó a testmeleg,
izzadtságomat praktikusán elvezeti a szemöldök,
utángyártásnak ott a köldök.

Mégis. Adódik némi összeférhetetlenség.
Örökre szól? Kölcsön?
Menedékhely vagy inkább börtön?
Korlátoz és korlátozom,
a koponyacsonton innen a vétel zavaros.
Meg az adás.
A gondolkodás
bezavart megint.

Veled mintha nem lennék benne egyedül.
Bőrömbé férünk. Maradj. Veszteg?
Együtt kitölthetjük minden hajlatát.

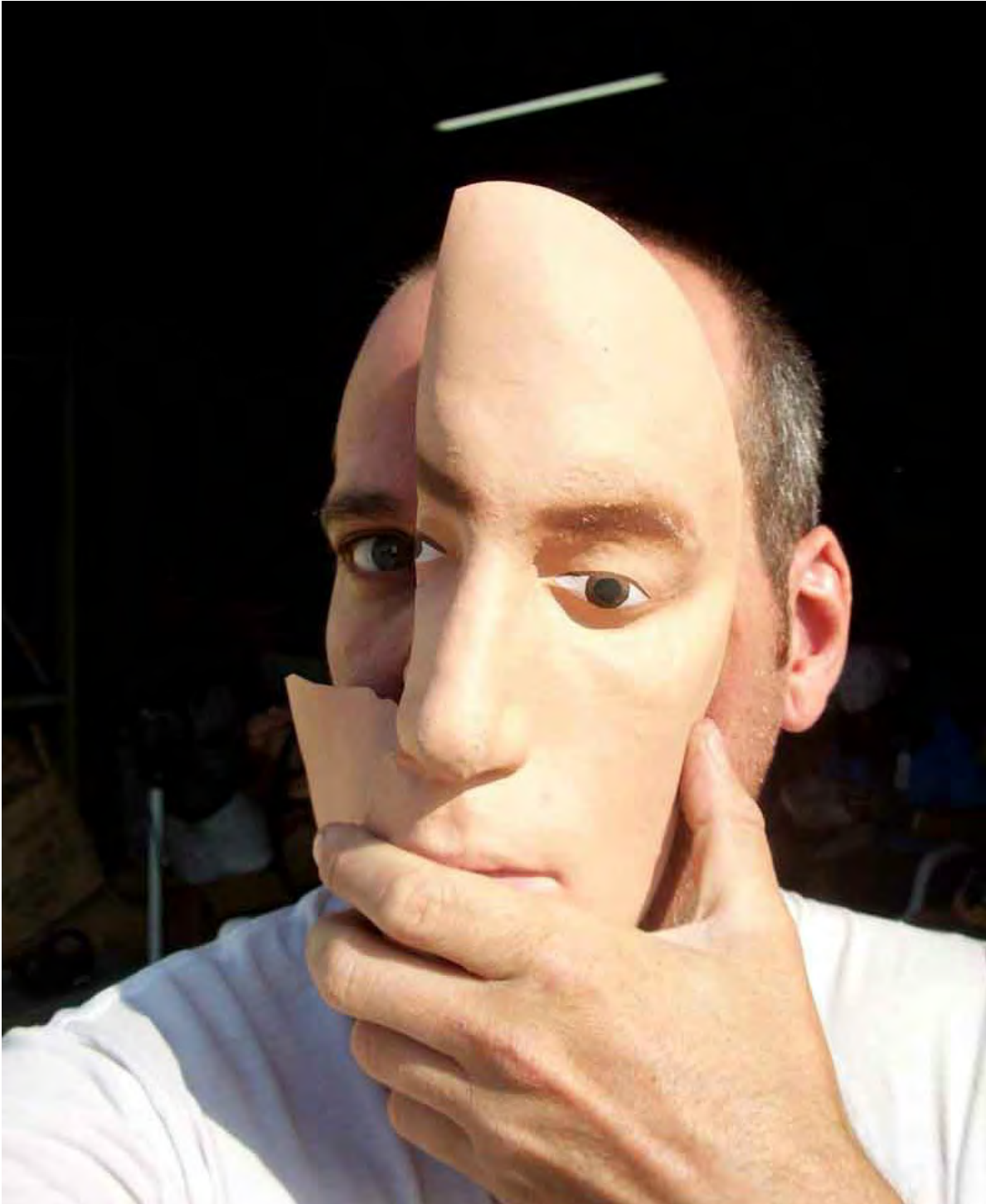
Megterem rajta a szeplő meg hegek,
ráncolódik, itt-ott hasad a szövete.
Azt tartják elébem, ami felfogható velem?
Az érzékelőihez szabott a világ?
Vagy az kívülebbre van?

Szűkössé válik, sérülten ketyeg – semmi baj.
Kinőttem. Belőlem. Magam.

Fojtogat.
Mint selyemsálat székkarfára,
tedd le óvatosan.
Ez az utolsó mozzanat.

kép | Kádár Béla: Kompozíció

Németh Bálint GYANAKVÁS, ENYHÜLŐBEN

Annyira fáradt volt, hogy a tükörbe nézve megtetszett magának. Nem az arcára kiülő fáradtság miatt, hiszen az arca most is pontosan

olyan volt, mint máskor. A gyanakvása
fáradt el. Mintha a másik, legbelül viselt
arcán, azon a szemmel nem látható arcon
enyhültek volna a vonások. Mintha az a szem
bámulna rá furcsa, idegen melegséggel.
Akár egy tó jege, éppen olvadóban, akár
a folyékony üveg: ezt látta a megszokott, fagyos
tekintet helyett. Ezt látta azon az arcán, amit nem látott.
Hogy ott belül valaki, akinek világéletében
csak annyi volt a dolga, hogy elutasítsa őt,
most halálosan kimerült, és képtelen már védekezni.

kép | [steve, flickr.com](#)

Kállay Kotász Zoltán A JÁTSZMA

Már megint itt vagyok, gondoltam, az álom jelenpillanatában, a régi lakás nagyszobájának sarkából figyelve a sakkozókat. A tábla elfoglalta az egész asztalt, és a beeső szürkületi fényben a figurák árnyéka kivetett halászhálóként terült a belátható mezőkre. Tibor gondolkodott, aztán gyufaskatulyát helyezett a királya mellé. Talán a bástyát helyettesíti? Hiányos a készlet? – okoskodtam számlálva a bábukat, ám gyorsan rádöbbenve, hogy végére jutnom reménytelen... Hová lettek a leütöttek? Az asztal alá kukkantva csak szurkos éjszótét és csigavonalban, gyorsulva távolodó vörös pöttyököt láttam. Radnóti húzott közben, a vezérével leszedte az asztal szélén álló söröskorsót. „Szép”, dűnnyögte Tibi, „ráadásul most szomjas maradok... De...!”, toldotta a befejezetlenség félmosolyával, árulkodva, nem szavak, a tettek beszélnek mostantól. Az ablak előtt álló mázas virágcsereppel, melyben nemrég szaporított Begonia Rex nevelkedett, visszaütött a vezérre. Radnóti idegesen felugrott, kirobogott a szobából,

majd visszatért, bizonyosan a kertből, összetekert locsolócsővel, amit szuszogva a szekrény tetejére pakolt. Tibor aprókat bólintott. „Figyelj, Bélám... az ízületeim nincsenek már olyan állapotban, hogy minden lépésnél szaladgáljak... Ha lehet, folytassuk fejben a partit!” Innentől csak elmorgott félszavakat hallottam (háckettőhányolc, negyvennégy március, magda, családegyesítés, gyázmise, átminősítés stb.) Összeszedtem a holmimat, elbúcsúzkodtam, és az Orbán tér felé indultam, a 2016-os busz megállójába. Vajon rendes menetrend szerint jár?

kép | Clyde Robinson, flickr.com

V. Buzás Andrea ETANOL SZERETŐI

Betemetem Grószai eres és fonnyadt kézfejét, koszorút is húzok rá, meg virágokat. Mire hazaérek, már a konyhában áll. A nadrágkosztümben dolgozik, amiben temettük. Gyors mozdulatokkal vágja a vöröshagymát, amikor észrevesz, kitörli

szeméből a könnyet, aztán magyarulni kezd. *Keresztbe vágd a hagymát, anyukám, elég csak keresztbe. Rusztikusan kell főzni*, szipogja, és a hagymát a sercegő zsírra kotorja. Felcsap az édeskés illat, ő meg a kredenchez lép, meghúzza a pálinkás üveget. *Nincs sok időm*, mondja. *Vissza kell feküdnöm...*

Felriadok, csatakos hálóingben zihálok. Előkotrom a boros üveget, amit az ágyneműtartóba rejtettem. A pincében találtam, zamatos Trollinger. Trollinger *mit Lemberger*, javítana Unkel Karl, a sváb rokon. Mert a Lembergertől testes ám a lé...

Nehezen alszom vissza, reggel rosszkedvűen ébredek.

nem volt jó anyánk

Marha szeszély van bennem, tudom, de itt, Grószai házában alig bírom anyát elviselni. Nyár elejétől azon igyekszik, hogy átvegye a szerepét, hiába, átkozottul nem sikerül neki. Grószai elegáns volt, szinte helyből csinált mindent, anya meg csipog, izzad, szaladgál, időzavarban van. Sütiket akar, kétféle menüt, közben körülöttünk ugrál. Mire jó ez? Soha nem verejtékezett a konyhában. Én anyát akarom vissza, az én kétbalkezes, ügyetlen anyámat! *Nem voltam jó anyátok!* Igaza van. Nem volt jó anyánk. Majdnem azt mondtam, így szoktunk meg.

Most viszont szinte kellemes, csak ritkán veszekszünk. Tegnap levelet égettünk, mint régen Gróapóval. Emlékszem, amikor a pingpong asztalnak lebetonoztatta a földet. Beletenyereztünk a friss betonba, belevéstük a dátumot is, 2001.05.23. Azóta is tenyerének mélyedéséből isznak a tengelicék. Mindig azt mondta:

– Vigyázz, kisleányom, a mater familias kemény asszony. Ha azt mondja, ebéd, nem felelheted, hogy mindjárt, hanem rögtön megjelenysz az asztalnál!

– Papucs vagy, Gróapó! Apa is mondta!

– Eh, apád! Egy férfi nem fitogtatja az erejét.

Gróapó filozófus volt, társasági remete. Szent Ferenc, aki egy nyisszantással elvágta a csirkék nyakát. Látszott, szerette Grószai akkurátusságát, ügyességét, azt, amit teremtett köré.

Pete Georgiev, flickr.com

Azt hittem, ismerem őket – a nagyszüleimet. Főleg Grószit, aki sűrű szövésű lelkével bivalysúllyal állt a valóság talaján. Fogalmam se volt, hogy egész életében vezekelt, és megvonással ostromozta magát. Azt se sejtettem, hogy Gróapó nagyvonalúsága mögött valójában tehetetlenség munkált, mert sose tudtak mit kezdeni egymással.

De megtaláltam a történetüket. És ezáltal az enyémet, meg anyáét is.

Közben baromiakat csatangolok a határban. Magamhoz veszek egy pincehideg Trollingert meg Grószit számozott füzeteit, leülök a földút szélére, aztán iszom a sorokat.

gáláns mondat

Idegen földbe születünk mind. Ezt Kövesi mondta, miután bemutattam a családnak. Gáláns mondat volt, felszabadító. Tarackkal álcázott árkok közt bukdácsolunk, ahol borítékolt a pofára esés – mondta. De ami néhány év múlva történt velünk, arra egyikünk se számított. Ő évekig hallgatásba meredt, én a piához menekültem.

Grószival, talán a vérség okán, de hasonló az ízlésünk. Időnként szívesen lépek olajra egy-egy üveg vörösborral én is... Ellazít, kiold a nyelv frivol játéka, a kortyonkénti mámor...

Egyébként nem tudtam Grószai piás korszakáról, hogy ilyen nagyban nyomta.

Évekig formálódott bennem a vele vagy nélküle válasz – írja egy '67-es füzetben. – Fogcsikorgató küzdelem volt ez, ám a frigy megkötött. De mi más tehettem volna, ha az önvád csak a tajtrészségben tompult? És lettünk ketten egy testté, én – és az Etanol. De szadista vágya egyre többet akar. Gyakran hátborzongató dolgokra kényszerít, és Kövesi szerint időnként már az elmém fölött is átveszi az irányítást. De nincs más választásom. Kell innom.

Mert tudom én, hogy megvetéssel hordtam, haraggal tápláltam azt a kis életet. És ez a harag a születése után se múlt. Szép csecsemő volt, formás, Kövesi színeit hordta, de énbőlöm agressziót váltott ki. Titkolnivalót, szégyenletet. Mert anyánk hiába itatta velünk a vértisztító körtelevél teát, ittuk literszámra, hisz tisztátalannak tartott minket is, akik az ő megfertőzött testéből eredtünk.

Hans-Wernernek, Grószai izákos nagyapjának neve eddig se csengett jól az utódok fülében. De arról most olvastam először, hogy ha ivott, megerőszakolta Ernát és Rosvitát, a saját lányait. Grószai nagyanyja ilyenkor magára zárta az ajtót, és hallgatott. Hallgatott akkor is, amikor Rosvita, Grószai anyja 13 évesen terhes lett. Meg is szülte a gyereket, de kitudódott a dolog, és a náci megölték a kicsit, mert vérfertőző kapcsolatból született.

Rosvita megszegyenyített testében később még három gyerek fogant, immár törvényesen, de büntudattal hordta őket is, szégyennel tele, akár azt az első, apjától fogant gyereket.

Kövesi mégiscsak áztatott. Mert hogyan is lehetne idegen az a föld, amiből vétettem? Abban persze igaza volt – olvasom egy '72-es füzetben –, hogy ők aztán becsukják maguk mögött a kiskaput, temetetlen gödreiket meg hátrahagyják nekünk...

...Nem éreztem, hogy elővigyázatosnak kell lennem. Nem motoszkált bennem semmiféle rossz érzés. Csak a vágy volt erős, hogy Füreden legyek. A kiállításon, ahová négy képemet is beválogatták...

Rámeredek a kiírt, szálkás betűkre, és nem akarom elhinni. Miii!? Grószai? Képei? Kiállításon? Igaz lenne, hogy az a tétova, de mégiscsak szenvedély, ami a Képzőművészetre vitt, már Grósziban elkezdődött? Éppen őbenne, akinek jeges tekintete olyan sokszor tette futóhomokra az ötleteimet? Azt hittem, szart mindenre, ami a kerítésén túl történt, hogy simán csak túlélni akart a maga teremtette rendben és kiszámíthatóságban!

Grószaiék halott gyerekéről persze én is hallottam. Tudtam, hogy kiesett az ablakból, mielőtt anya megszületett. De arról fogalmam se volt, hogy ezalatt ő kiállításának megnyitójára utazott! Ez után – talán 1966 környékén – nagyszüleim ki is költöztek a Bakáts téri lakásból, aztán Grószai soha többé nem tette be a lábát Pestre. Nálunk például sose járt. Azt hittem, csak mert rigolyás különnc, megveszekedett csodabogár.

erős bennem a vágy

Az első festőállványomat is Gróapótól kaptam. Ő vette észre, hogy erős bennem a vágy úgy lerajzolni valamit, ahogy még senki se látta. *Nézd, anya, ez itt a kályhacső... Az a két lyuk a szeme, az ajtó a szája, és úgy zabálja a fát, ahogy Gergő a szalmakrumplit... Olyan, mint egy vasember... Ez meg a német dédi kézfeje, eres és fonnyadt, mint egy kelkáposztalevél...*

Steven Duong, flickr.com

És most, Grósz halála után pár hónappal úgy forgatom a füzeteket, akár az én privát megváltástörténeteimet. Mintha nem alulról, hanem felülről kapna megvilágítást minden. Máshová esnek az árnyékok, a fények, máshová hajdani rossz hangsúlyai, eszelős tekintete.

...Elégettem a vázlatokat, ecseteket, festményeket, meghívókat – emlékszik halála előtt tíz évvel azokra az évekre, utolsó bejegyzéseinek egyikében. – Úgy dobtam a lángok közé a kiállított darabokat, ahogy a falábát veti tűzbe az ember. Azt hittem, hatvanéves koromra kihűlt, hamuvá lett minden. De ebben a lányban megmaradt a parázs. Nem akarom megpíszkálni, nem akarom, hogy lobbanjon...

új kifejezőmód

Azt hiszem, kiköltözöm Grósziek házába. Anya nem fogja megtagadni magát, hamarosan újra megismer valakit, akivel valószínűleg össze is költözik, aztán majd hónapokig felénk se néz. Nemhogy palacsintasütés meg túros csusza taréjos sonkával, ahogy az öcsémrel szeretjük. Én viszont diófát akarok. Gumicsizmát, sarat. Találtam egy öreg deszkát Gróapó pajtájában. Valamit megmozdított bennem... A fa elszíneződéseiben, erezetében, véletlen karcaiban hirtelen erős, misztikus fény villant. Valami egészen új kifejezőmód lehetősége. A pénz nem érdekel, kevés kell, és talán valami pályázatot is nyerek...

Kinyitom az ablakot, a kertben szentjánosbogarak fénylenek. Hirtelen nevetnékem támad. A világ világosságai... Tudom, nagyívű gondolat ez ide, de hát a bolond világ józan ellenpontjai se vakító fénycsózával érkeznek. Gyerekes boldogság ömlik szét bennem, Évácska érezhette így magát a Paradicsomban. Ám a következő pillanatban már a kígyóval viaskodom én is. Az ágyneműtartóból kúszik felém...

Handi Péter FESTŐI DOLGOK

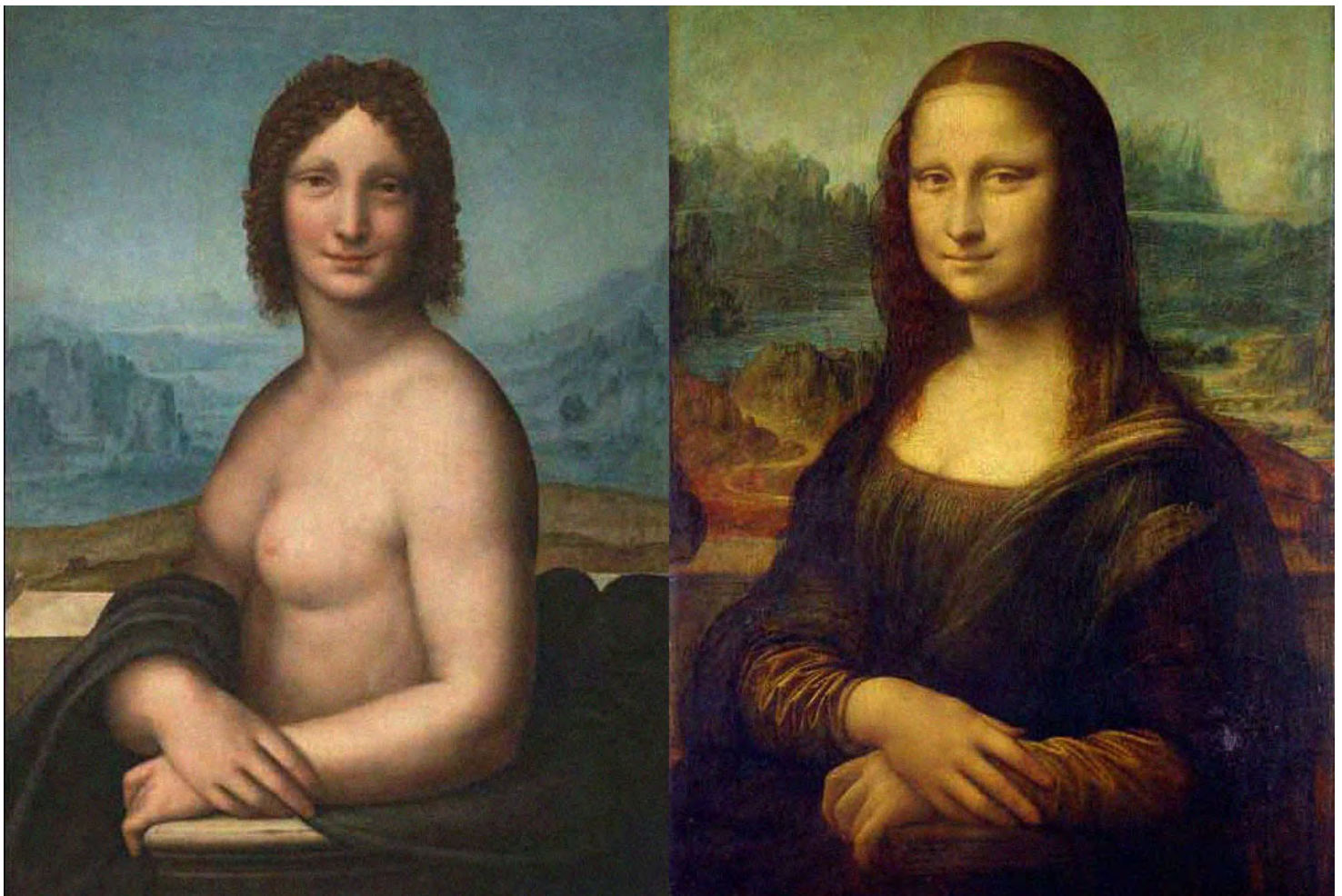
Hét teremben láthatóak Katalin cárnő csecsebecsei, étkészletei és képzőművészeti szerzeményei a victoriái (Melbourne) Nemzeti Galériában. Az Ermitázból kölcsönzött, kasszasikerre számító kiállítás alapos történelmi magyarázatokat is kínál a falakon és a falak tövében. Ez utóbbi érdekes és kényelmetlen, de jó szándékú kísérlet a gyereklátogatók figyelmének felkeltésére. A lenti szövegek ismertetik a fenti festmény témáját, a művészettörténészek jócskán egyszerűsített elemzését. Csakhogy a felnőtt látogatónak, ha történetesen ugyancsak kíváncsi a szövegre, kétrét kell hajolnia vagy a földre kuporodnia.

díszletezési bravúr

Az ilyen modern, egyenes és mozgatható válaszfalakkal épült kiállítóterem-komplexus határtalan lehetőségeket kínál a tárlatrendezőknek, belsőépítészeknek. A hét kiállítóterem ebben az esetben a szentpétervári múzeummmá változott, a kastélykomplexum boltozatai, cikornyái, aranszegélyű objektumai pontosan másolják a Néva-parti épületet. (Ezzel a díszletezési bravúrral talákoztunk néhány évvel ezelőtt az ugyanitt rendezett Monet-kiállításon. Akkor a látogató beléphetett a festő giverny-i kertjébe-házába, és szinte körülsétálhatta a vízililiomos tavat a japán híddal együtt.)

Az európai műveltségű Katalin intellektuális magányát enyhítendő, összevásároltatta a távol-keleti kézművesség és az európai művészet akkoriban még „piacon lévő” darabjait, így például a reneszánsz festőinek munkáit, a németalföldi iskola több mesterművét. A Rembrandtok és Leonardók mellett különösen izgalmas volt számomra Salai képe. A művész kisgyerekként került Leonardo Da Vinci háztartásába, ott cseperedett fel, s vált Leonardo asszisztensévé. Vasari szerint (*A legkiválóbb festők élete*) Salai nagy kópé volt, rakoncátlan és ugratós, komisz félzseni, az ecset tanult és sikeres kezelője. Ez az olajkép a Mona Lisa nyilvánvaló változata, Salai próbálkozása a Mester modelljének festői közelítésére, háttérben a homályló reneszánsz tájjal. A tanítvány mintegy mellékesen lemezteleníti Mona Lisát, ruházata az ölébe omlik, formás keblek és meztelen vállak világítanak. De mindene előtt az arcot, azt a mosolyt akarja Salai reprodukálni. Nem megy. Mondhatni, jól látható, *fejlett* mosoly jelenik meg a képen, és érezhető a gyürkőzés, a versenyláz, az „én is tudok ilyet” akarása.

Vajon az elhíresült „eredeti” mosolyt már akkor, keletkezése idején úgy *látták*, ahogy évszázadok művészettörténészei, mítoszteremtői és csodálói később? A leonardói sejtetés azonnal *hatott*, olyannyira, hogy a Mestert utolérni/felülmúlni ácsingózó tanítvány művészi kihívásnak érezte?

Ágoston Tamás BÜNTETÉSEK

Leül az ágy szélére,
magához int,
árgus szemekkel rám néz,
lehúzza nadrágomat, alsómat,
csontos lábára fektet,
megmarkolja a nadrágszíjat,
felemeli bütykös kezét,
hatásszünetet tart,
rásóz, mint egy idomár, a fenekemre,
módszeresen megismétli még tízszer.

Beparancsol a szekrénybe,
elfordítja a kulcsot,
csendet rendel el,
leül újságot olvasni a fotelbe.

Felnyitja az ágyat,
berángat az ágyneműtartóba,
lecsukja,
ledől az ágyra sziesztázni,
hangosan horkol.

Ebéd közben feláll,
mögém lép,
az apai szeretetről szónokol,
belenyomja az arcomat a tányérba.

Lerántja rólam a takarót,
felráz,
kiparancsol az udvarra,
rám kiált, hogy fussam körbe a házat,
mezítláb,
pizsamában.

Kukoricát szór a sarokba,
levágja ollóval a nadrágom szárát,
utasít, hogy térdeljek rá a szemekre,
mellém guggol,
érezem a leheletét az arcomon,
a pálinka szúrós szagát, amelyet ma reggel ivott.

kép | Daniel Lee, flickr.com

Somfai Anna SPREEK JE NEDERLANDS

A parkban bronzgyík hever
tapintásra hideg, de szemem
rám mered, mintha élne –
csak a pillanat mozdulatlan
jó lenne itt élni, eltölteni
két vagy három évet,
imbolygó lámpák fényébe
burkolózva tekerni a kanálisok
partján szorosan összetapadó
mézeskalácsházak mellett,
a sárgán világító ablakokban
összeérő fekete sziluettek,
a virágföldek színes sávjai a
vonat ablakából lassan elmosódnak
az ajtók nesztelen csukódnak,
újra nyílnak.

Hajnalban jövök el,
a piroslámpás negyed
lámpái még égnek,

sötétített üvegű caféból
kannabisz édeskés szaga dől rám,
csomagjaim a kikötőben,
pontban nyolckor jelenjen meg
érvényes vízumával, útlevelével –
kockaépület előtt csoportba verődve
marokkóiak, szurinámiak bagóznak,
földre köpnek, spreek je Nederlands,
please end of the line –
tartózkodási engedélye
kibocsátásához fél évig
nem lépheti át az országhatárt –
ismétlem, fél évig nem utazhat
spreek je Nederlands
please don't cry
a vonat ablakából a haragoszöld
sávok lassan elmosódnak,
az ajtók nesztelen csukódnak,
újra nyílnak.

Itthon újabban mindig csak a tél,
évente egyszer
szúrós gyapjúsztettek,
nedves kesztyűk fullasztó
töltött káposzta szaga tör rám,
lucskos latyakban sorok araszolnak
az utcai lámpák hideg fénykörében,
és mindig ugyanaz, gyerek mikor lesz?
Nagyanyám már kilencven,
még két évet él majd.
Nem tudja, hogy
megéri a dédunokát.
A gép ablakából figyelem
az ismerős sávokat,
a szürke és zöld ritmusát
megtöri az üvegházak ragyogása,
menekülök a megnyugtató geometriába,
welkom in Nederland,
átléptem a határt,
az ajtók nesztelen csukódnak
újra nyílnak. Végül majd
máshol, és egészen máshová.

kép | Wilco S, flickr.com

Kapitány Máté SÁRKÁNY A VÁROS ALATT

Tamás egykedvűen ücsörög az asztalánál. Egy ideje elvesztette munkakedvét, már a papírstócok illata sem okoz örömet neki. A szomszédos asztalnál csúf kobold vigyorog, időnként galacsinná gyúr egy jelentést, és megdobja vele Tamást. Tamás nem szól, az igazgató szépen elmagyarázta nekik, hogy tiszteletben kell tartani a német kultúrát, legyenek türelmesek és megértőek az új munkatársakkal, fontos a jó viszony. Ferenc jól kijön a különös jövevényekkel, ordenáré vicceket mesél nekik, gúnydalokat énekel velük, van, hogy a nyakába kapja valamelyik viháncoló koboldot, és hátasként körbefutkorászik vele a Központi Statisztikai Hivatal folyosóin. Az a magas, kellemetlen vihogás úgy visszhangzik ilyenkor, hogy Tamás egészen beleszédül. Ferencet szemmel láthatóan még az sem zavarja, hogy némelyik kobold illetlenül nyúl szeretőjéhez, Júliához. Fiúk, vonja meg ilyenkor a vállát, ami az enyém, az a tiétek is, tudjátok.

ürülék az igazgatói asztalon

De nemcsak Ferenc, a többi munkatárs is mintha élvezné az új helyzetet. Végre valami változatosság, mondogatják, szórakoztató kis ipsék ezek a németek, és sokkal merészebbek, mint mi. Az egyikük például otthagyja ürülékét az igazgatói asztalon. Az igazgató vörös arccal mosolyog, száját összeszorítva. Micsoda remek móka, szuszogja, igazán.

Mit szólna ehhez Keleti Károly, sóhajtja Tamás.

Az egyedüli, akinek őhozzá hasonlóan nem tetszik e csodálatos változás, József. A korábban oly nagyhangú József most hallgatagon, magába zárkózva dolgozik, hiába szólnak hozzá, inas alakja nem mozdul. Csak Tamás hangjára emeli fel fejét. Te, Jóska, szól Tamás, nincs kedved eljönni a futballmeccsre? Vasárnap játszunk a németekkel. József gondolkodik kicsit, aztán rábólint. Szeme haragosan villan, amikor az egyik apró idegen megbotlik a széklábadban, és röhögve hasra vágódik.

maga is ilyen pajkos

Tamás több hete nem iszik, keze remeg, amikor időnként mégis megpróbál hajtogatni valamit. Mostanában szinte csak összefonódó emberalakokat formál a papírból. Alig lehet kivenni, hol végződik az egyik és hol kezdődik a másik, mintha csirizzel ragasztották volna össze a keresztbe-kasul, göcsörtös ágakként nyújtózó végtagokat. Tamás, kacagja Júlia, amikor meglát egy-egy ilyen embercsomót, na, de igazán, már maga is ilyen pajkos lett? Nem, ez nem az, aminek gondolja, hebegi a férfi, és elvörösödik, mert érzi, hogy saját otromba szüzességével olyan, mint valami gyerek, főleg ehhez a feslett nőhöz képest. Júlia, mordul fel József, hagyja békén Tamást! Júlia lekicsinylő pillantást vet Józsefre, majd csípőjét ringatva a hahotától megizzadt Ferenc és a koboldok felé indul. Ügyet se vess rá, komám, dünyög József, az ilyenek hamar elvirágoznak. Tamás meg közben arra gondol, bárcsak alatta hervadna el ez a túlzottan is színes virág.

A hét hamar eltelik, munka van bőven, egyre többször jelennek meg más intézetekből érkező hivatalnokok, és többnyire személyes adatokat követelnek bizonyos polgárokról. Eleinte kicsit fura, visszatetsző érzés keríti hatalmába Tamást, amikor kiad egy-egy ilyen bizalmas információt, de aztán ez is megszokottá válik. Az adatkérők

sokszor érkeznek döngve lépkedő lovagokkal, akik úgy vonulnak végig az épületen, mintha beteg lovakat vennének szemügyre egy istállóban. Némelyikük bokrétát visel a sisakján, magyar asszonytól kapták. József teste reszket a dühtől, de nem szólal meg. A súlyos pallosok látványa számára is rémisztő.

Aztán elérkezik a vasárnap. Az Üllői úti stadion ezerfogú torokká válik, huszonötezren kíváncsiak a barátságos mérkőzésre.

Tamás ül a kemény padon, mint egy zsák homok, formátlan teste ernyedten enged a föld vonzásának. Mellette József, szikár póznaként meredezik. Figyeli a meccset, mint egy jelzőoszlop, ami minden gólnál felvillanyozódik. Sokat nem is kell várniuk, alig öt perc telik el a sípszót követően, és Kincses Mihály megszerzi a vezetést a magyar csapatnak. Ez az, Mihály, üvölti József, nyaka megfeszül, mint egy vágató lónak, egy vastag ér kéken lüktet.

Tamás nem is a meccset nézi, tekintetét Józsefen tartja. Mindig is irigyelte a szenvedélyes embereket, akik meg tudnak feledkezni a környező világról, és úgy kiáltanak egy gól után, mint a kollégája. Ő sosem volt ilyen, pedig szerette volna érezni, legalább egyszer, hogy milyen is ez, így élni. Két perccel az első gól után Zsengellér Gyula is beveszi a németek hálóját. József felvonyít, mint egy farkas, és felpattan a padról. Gyula, az ég áldjon, Gyula! A többi néző valahogy visszafogottabb, tapsolnak és éljeneznek, persze, de jóval csendesebben, udvariasabban, mint József. A tetves németek, sziszezi József, ahogy visszaül Tamás mellé, és szeme zavaros, talán könnyes is. Egy kefebajszos, sapkás férfi, nem messze tőlük, zordan figyeli a fejleményeket. Összefont karja előtt zizegve lobog egy apró birodalmi és magyar zászló. József észreveszi, és odakiált neki, hogy mi van, Hans, hogy az istenbe hívnak, szívod a fogadat, te szarházi? Tamás próbálja csitítani, Jóska, nem kell ez, ők barátok, szövetségesek, tudod. De József folytatja, a kétgólos vezetéstől mintha még jobban megnyúlna az alakja, most már igazán a többiek felé magasodik, amikor azt ordibálja, hogy neked is olyan röhejes kefebajszod van, Hans, mi, hogy takarodnál haza innen, hogy öklelné fel egy bika. A sapkás férfi sötét pillantást vet Józsefre, de válaszra nem méltatja. Valahol a térde magasságában két rosszarcú kobold kuporog, szorgosan fújfolva a meccset. A kefebajszú odaság valamit, a koboldok felkapják fejüket, komisz képpel Józsefre pillantanak. Tamás most már megragadja József karját. Elég lesz, Jóska, szól rá, de hangja, mint máskor is, lágy, erőtlen. A harmincnyolcadik percben a dús szemöldökű Ernst Lehner szépít, kettő–egy. József elhallgat. A szünetben feszülten bámul maga elé. A sapkás és a koboldok eltűntek, a második féлдőre vissza sem jönnek, de távoztukban még egyszer jól megnézik maguknak Józsefet. Tamás gyomrát rossz érzés szorongatja.

A második féлдő elején Zsengellér ismét betalál. József hajába túrva üvölt az ég felé, Gyula, téged az arkangyalok küldtek le közénk, hogy megments minket! Zsengellér Gyula remekel, húsz perccel később megint gólt szerez. József már vissza sem ül a padra, feszült boldogságtól merev alakja szálegyenesen emelkedik a magasba. A meccs végén az egyik középpályás, Dudás János adja meg a kegyelemdőfést a németeknek. A stadion még sokáig zeng, ütemes taps rázza. Tamás már menne, a kellemetlen érzés a gyomrában egyre erősebb, de József nem mozdul, némán áll mellette, az üres gyepet figyeli. Tamás nem mer szólni neki, ujjával malmozik, a többi néző már elhagyta a stadiont. Egy őszülő takarító türelmetlen pillantást vet rájuk. Ej, de ráérnek az urak, morogja, mikor látja, hogy József továbbra sem moccan. Esteledik már, mikor a férfi, mintha egy hipnotizőr csettintéssel eresztené el, feleszmél, és csöndesen azt mondja a várakozástól fásult Tamásnak, gyere, komám, menjünk innen.

koboldok lepik el

Az Üllői úton itt-ott még csoportba verődve beszélgetnek az emberek. József felajánlja Tamásnak, hogy meghívja egy italra, de Tamás nemmel felel. Nem iszom, Jóska, köszönöm. De József úgy tűnik, nem megy haza ivás nélkül, így aztán elbúcsúznak. Tamás egyedül bandukol tovább. Esti sétáiról nem mondott le, ilyenkor megnyugszik, és bár a várost egyre fenyegetőbbnek találja, még szereti a belvárosi utakat róni. Az Üllőiről a Múzeum körútra fordul, majd a Rákócziin vissza a Tisza Kálmán tér felé. Később a Népligetnél már sűrű a sötét, a fák árnyai között zsíros képű

suhancok udvarolnak viháncoló csitriknek, másutt kutyákat sétáltatnak magányos alakok. A Gyáli úton baktatva Tamás térde már zsibog, lassan ideje hazaindulni, gondolja. Egy mellékutca mellett elhaladva különös nyögést hall, megtorpan. Fejét lassan a hang irányába fordítja. A homályos utcában vékony férfi fekszik, testét apró idegenek rugdossák. Hiába próbál szabadulni a szerencsétlen, a koboldok úgy lepik el, mint hangyák a döglődő sáskát. Tamás szemüvege mintha felnagyítaná a borzasztó jelenetet. Ez Jóska, villan be tudatába a gondolat, hisz ez Jóska! Tamás lábát tartja az aszfalt, kültéri szoborként figyeli és hallgatja az eseményeket. Nem, diktálja aztán jegesen kalapáló szíve, ez nem Jóska, ez nem ő, Jóska még vígan borozgat valahol, aztán hazamegy szépen, és részeg mámorban alszik egy nagyot. Nem, mondja hangosan is Tamás, ez itt nem Jóska, én pedig hiába mennék oda, úgysem tudnék segíteni ezen a szerencsétlennen. Nem rendőr vagyok, az istenért! Tamás lábát elereszti a föld, először csak szaporázva, aztán már futva távolodik a szörnyű mellékutctól.

Kába fejjel siet a hűvössé váló estében. A villamosok már nem járnak, egy ittas cigány felháborodva, majd kétségbeesetten jajgat, hogy neki az ötvenkettes villamoson kellene lennie. Tamás a cipőjét figyeli, ahogy egyik lábát a másik elé helyezi. Undorodva nézi a két sietve lépést váltó lábfejet, az elnyűtt, koszosszürke cipőket. Nem vagyok én rendőr. Megfordul a fejében, hogy elmegy Búbos Jankóhoz, és a sárga földig leissza magát. Ekkor azonban ismerős alakot vesz észre. Bruno Schmetterling az, semmi kétség, ugyanaz a tömzsi sziluett, ugyanaz a mozgás, ugyanaz a fújtató légvétel. Vállán hatalmas táskát cipel. Tamás nem tudná megmondani, miért, de követni kezdi a németet. Schmetterling időnként hátrapillant, de nem látja meg Tamást. Hiába, gondolja Tamás, néha jó, ha az ember láthatatlan. A német már ismerős a városban, magabiztosan, az utcatáblákra rá sem sandítva halad előre, alig lehet lépést tartani vele. Átmennek Budára, Tamás először azt hiszi, Schmetterling a Központi Statisztikai Hivatalba igyekszik, de a Keleti Károly utcát elhagyják, és a Szemlőhegyi úton át kapaszkodnak egyre magasabbra, tovább a Szépvölgyi felé. Aztán eléri Pálvölgy barlangját.

Bruno Schmetterling eltűnik a barlang szájában. Tamás liheg, kapkodja a levegőt, oldala szúr, teste megálljt parancsol. Vajon mit csinál ez itt éjszaka, talán titkos találkozóra jött? Tamás a német után ereszkedik a barlangba – a lelkifurdalás hajtja?

A járatokban áll a levegő, elálmosodik, pedig sosem izgult még ennyire. A németet nem látja, de hallja, ahogy a táska pántja ide-oda csúszkál Schmetterling vállán. Tamás csak megy előre, most már nincs visszaút, most már menni kell. A szűk járat egyszeriben hatalmas csarnokká szélesedik. Tamás a falhoz lapul, szemüvege párás lesz a forróságtól. A csarnok közepén kövér sárkány tesped, nyakát, farkát lomhán tekergeti. Schmetterling pöttöm semmi a szörnyeteg bordáinál. Ételet hoztam neked, hallja Tamás, Schmetterling alázatosan hajol meg a sárkány előtt, úgy helyezi fejéhez a jókora táskát. A sárkány nem bajlódik a táska felnyitásával, szövetestül, gombostul falja fel, majd jólesően elnyúlik a köveken. Kívánsz még valamit, kérdezi Schmetterling, a sárkány pedig csak int a fejével, majd annyit nyög, eredj! Tamás egy sziklamélyedésbe húzódik. Egyszer földre kushadva hallgatta a szárnycsapásokat, és látta azt az iszonytató árnyékot, amit bombázó gépnek tulajdonított. Nem, nem, nem, hadarja magában, el kell innen tűnni, szépen haza, és holnap be a munkahelyre, tréfásan feleleveníteni Józseffel a gólokat. Centiről centire hátrál a kijárat felé. Már-már megmenekül, amikor a sárkány, fejét fel sem emelve, odaszól neki, hogy lám, lám, uram, nocsak, hát miféle udvariatlanság ez? Hangja mély és kellemes, valahogy melegséggel tölti el a férfit, hasonló melegséggel, mint az ital. Jöjjön csak közelebb, uram, biztatja a dagadt bestia, nem kell félnie, ígérem, nem vagyok már éhes. Jöjjön csak, jöjjön, ide a fénybe, hogy jobban láthassam. A csarnokban gyertyák pislákolnak, halovány derengéssel vonva be a barlang falait. Tamás előrebotorkál, engedelmes vágóhídi marhaként, csillogó szemüveggel, leszegett karral. Ahogy közelebb ér a sárkányhoz, elbizonytalanodik. Lehet, hogy csak káprázó szeme tréfálkozik vele: a sárkány most nem sárkánynak tetszik, inkább egymás hegyén-hátán vonagló embertömegnek, groteszk csoportnak, amilyeneket mostanában papírból hajtogat. A szörnyeteg rászól, hogy jól van, ott már jó lesz, kedves uram, megállhat. Tamás bőre ég, szemüvegének kerete felforrósodott, leveszi, és megdörzsöli a szemét. Így újra sárkányt

lát. No és, mondja csak, mi szél hozta ide? Tamás nem válaszol, szédül. Csak úgy idevetődött, igaz, mint a többiek? Igen, csak úgy, nem tudom. Idefigyeljen, uram, szól most erőteljesebben a vastag hájtól szuszogó sárkány, nem szokásom köntörfalazni, egyszerűen nincs rá időm. Elmondom hát, mik a lehetőségei. Vagy itt marad velem, ebben a jó kis meleg csarnokban, és én elmesélem barátian, milyen apróbb változtatásokra készülünk az önök országában. Vagy úgy dönt, nem akar tudni róla, de nem is szól senkinek, tudja, mint az a három majom, hogy nem lát, nem hall, nem beszél. Vagy faképnél hagy engem, és eljár a szája, de ezt nem ajánlom, ebben az esetben szólnom kellene Bruno Schmetterling barátomnak, hogy avatkozzon közbe. Látja, kedves uram, nem olyan bonyolult a helyzet, nem kell olyan rémült képet vágnia. Tamásnak hányingere van, talán mérges gázt lehel a bestia? Látja, ahogy komótosan legyen a két hatalmas szárny, és látja, hogy a szemekként pislogó pikkelyek ragyognak a tűz fényénél. Én csak, motyogja, én csak aludni szeretnék, semmi mást, kérem, haza szeretnék menni, és elfelejteni mindent, mindent. A sárkány atyáskodva kacag. Rendben, barátom, semmi akadálya, látja, én nem az a tüzet okádó, tomboló-romboló fajta vagyok. Akkor hát elenged? Miért ne engedném el?, menjen nyugodtan, remélem, kitalál. Tamás megfordul, ha rogyadozó lába engedné, szaladna, de így csak tántorog. A bestia utána kiált, én is kedvet kaptam a szunyókáláshoz, de zavar ez a sok gyertya. Megtenné, hogy kifelé menet elfúj egyet, uram? Tamás halad a kijárat felé, de mielőtt eltűnne az összeszűkülő járatban, elfúj egy gyertyát. Éles fájdalom nyillal a fejébe, egy távoli hang felvisít, Tamás a szeméhez kap. Megvakult. Remegve, a falnak verődve fut, dörzsöli a szemét, gyerünk, mi lesz már, mindjárt kiérsz a szabad ég alá, és újra látni fogsz.

segítség

Már friss levegő éri az arcát, már a Szépvölgyin szalad, de még mindig nem lát. Segítség, kiáltja, de hajnal van, üresek az utcák. Aztán mégis emberi testbe ütközik, egy nő sikkant finoman, majd fémdobozba zárt hangot hall, mintha robot beszélne, that's him. Puha kézfej érinti arcát, és lelkesen visít a nő, hogy oh, my gosh, you are my future husband, dear, Thomas! Tamás remélve, hogy a nő nem áll rossz helyen, elokádja magát. Poor fellow, hallja még, és egy másik finom kar nyúl a hóna alá.

Mint az isteni gondviselés, tűnődik az álomba merülő férfi, és különös békéjét most az sem zavarja, hogy biztos benne, Jóskát sosem látja többé.

kép | Arthur Rackham művei

A novellafüzér előző részeit lásd:

MOLLY ÉS A GÉPEK SZERELME

VASEMBER

ALIGÁTOROK URA

PAPÍREMBER

A QUEEN MARY ÚTJA

Bene Zoltán RÓZSASÁNDOR ÉS A VELOCIPÉD

Történt, hogy a világban újra kisiklott az igazság gőzmozdonya, és egy, csak egy legény taszíthatta vissza a sínekre. Mert az igazság, bármit állítsanak is a széplelkek, gyöngé és védtelen élőlény, s hiába halad eltökélten a maga útján, oly könnyű kibillenteni egyensúlyából, akár a fél lábón ugráló gyermeket. Ha pedig egyszer kibillent, szörnyű nehéz újra pályára állítani, elhárítani előle az akadályokat. A legtöbb esetben annyira nehéz, hogy voltaképpen lehetetlen.

propagandaszólamok

Rózsasándorról is sokan állítják, hogy valójában önző, kegyetlen, más kincsére, jószágára áhító, a pórnéppel mit sem törődő garázdaként élte az életét. Szerencsére azért akadnak szép számmal, akik nem dőlnek be az ilyesféle alaptalan híreszteléseknek, tudományosnak álcázott propagandaszólamoknak, s olyannak őrzik lelkükben az érdeemes, nemes betyárt, amilyen a valódi valóságban volt. Ezek a történetek elsősorban nekik szólnak.

De hogy egyik szavamat a másikba ne öltsem, rátérek a lényegre. Rózsasándor igazságot tett, amikor megleckéztette a betyárkergetés fáradalmait kipihenni vágyó Pandúrsándort – amely csodálatos tettéről menten balladák születtek Őszeszéktől Röszkéig, a Fehértótól Algyóig, Alsótanyától Szatymazig. Hősi cselekedete után hazatért az Alföld legkietlenebb végvidékein elterülő fortyogó földeken emelt vasfúpalotából Szeged vidékére. Mindenki úgy hitte, végre nyugalom költözik az Alföld déli pusztáira, a zsandárok, a pandúrok és macskajancsik tanulnak főnökük, az elvetemült Pandúrsándor esetéből, s elbujdosnak a fővárosi bor- és pálinkamérésekben. Csakhogy maga Pandúrsándor volt az, aki nem nyughatott, sötét lelkében feketén égett a bosszú tüze. Bosszújának eszközüül a modern kor egyik legújabb vívmányát választotta: a velocipédet. (Hogy egészen pontosan fogalmazzunk, inkább azt kellene mondanunk, Pandúrsándor nem egyszer forralta a bosszút szuroksötét lelkének katlanában, hanem folyamatosan, ám a velocipédhez mindösszesen egy alkalommal folyamodott, s éppen ekkor.)

A nemes Szeged városában sosem láttak még olyan járművet, amely két keréken gurult, ráadásul az első kereke sokkalta nagyobb volt, mint a hátsó. Ha láttak volna efféle masinát, aprócska nyergében emberi lényvel, aki úgy ül odafönn, a magasban, amint a lovon szokás és – lábával taposva az első kerék tengelyéhez rögzített hajtókarokat – haladásra bírja a szerkezetet, bizonyára boszorkányságnak tartják az egészet. Tegyük hozzá: jogosan, hiszen már az maga érthetetlen, miként nem borul föl ember és gép, mi tartja egyenesben a furcsa párost?

Ha láttak volna velocipédet Szegeden, ekként fogadták volna – erre Pandúrsándor akár mérget is vett volna. És amidőn a velocipéd begördült a szegedi utcákra, Pandúrsándor számítása bevált.

- Ördögi szerkezet! – sopánkodtak az asszonyok.
- Belzebub paripája! – visítottak az inasok.
- Jézus, segíts! – ámultak a szent életű ferences barátok.
- Azt a kirelejumát! – találta fején a szöveget a város bölcs bírása.
- Most már csak várni kell – dörmögte a kezét dörzsölve Pandúrsándor egy kávéházi teraszon, álszakáll mögé rejtkezve.

Mert nemcsak a szegedieket, de Rózsasándort is jól ismerte az istentelen Pandúrsándor, így tisztában volt azzal is, az érdeemes, nemes betyár olyan kíváncsi, akár a macskakölykök.

furdaló kíváncsiság

Három nap múltán, mely három napon reggel, délben és este egyaránt végiggördült a város legforgalmasabb utcáin a velocipéd, Rózsasándor úgy határozott, beóvakodik Szegedre. Különös érzés fészkelte be magát a zubbonyába, a mellkasát nyomta baljóslatún, mégsem állhatott ellen furdaló kíváncsiságának.

- Megnézzük magunknak közelebbről azt a két kerekű ördögszekeret – mondta Panzasándornak és Veszelkakomának, majd részletesen kifejtette a tervét. A komák nem ellenezték.

*

Alighogy föltűnt reggeli szokásos útvonalán a velocipéd, Rózsasándor egy sarok mögül kukucskálva leste meg, miként falja a méterekeket. Hanem amint kidugta a fejét a ház takarásából, menten hét pandúr vetette rá magát, teperte a földre, kötözte össze a csuklóját. Pandúrsándor lélekszakadva rohant a közeli kávéház teraszáról, kezét dörzsölve hajolt a gúzsba kötött betyár fölé. Vizslatta, fürkészte.

- Elkaptalak, nyomorult – lihegte.
- El – dörmögte amaz.
- De elcsíptelek-e valóban? – ébredt sanda gyanú Pandúrsándor összekormolt lelkében.
- Hozzatok két vödör vizet, de tüstént! – adta ki a parancsot embereinek, ő maga pedig nem volt rest saját kezűleg talpra rángatni a foglyot.
- Mindjárt tisztán látunk – dűnnyögte, s mikor megérkeztek a vödrök, jobbról és balról a megkötözött betyár égnek kunkorodó bajszára akasztotta őket.

Nagy csörömpöléssel hullottak a szegedi utca porába a vödrök, kifolyt a víz, fröccsent a pandúrok puccos cipőjére, kincstári pantallójuk szárára. Káromkodtak a besték, hogy az arra járó jámbor asszonyok nem győzték a keresztet hányni magukra.

– Ez nem a Rózsasándor! – üvöltötte Pandúrsándor eszelősen. – Ennek nem bírja el a bajsza a teli vödrök súlyát!
– Ki vagy te, lator? – szegezte a kérdést az elfogott férfiúnak.

Ám az úgy reszketett a félelemtől, akár a kocsonya, fogai vacogtak, ajkai nem tudtak szavakat formálni.

– Uram – hebegett az egyik Pandúrsándor fogdmegjei közül –, a ruhája meg az ábrázata nagyon hasonló... És a besúgó is ráismert...

Pandúrsándor visszakézből úgy vágta fültövön a beosztottját, hogy élete végéig nagyothallott, ezért nem sokkal később leszerelték, és elszegődött a vasúthoz, bakternak. Öregkorában úgy mesélte az unokáinak, az érdeemes,

nemes Rózsasándorért vívott ádáz csatát galád főnöke, a népnyzó Pandúrsándor ellen, úgy veszítette el éles hallását.

– Hozzák a masinát és gyerünk innen! – utasította hadinépét Pandúrsándor mérgesen.

toprongyosra verte

Bérencei szét is széledtek a szélrózsa minden irányába, de a velocipédnek poros nyomára sem leltek. Teichmann úr, a velocipédista is csak másnap került elő a Vadembör fogadó hátsó traktusából, amikor Pandúrsándor a bandájával már árkon-bokron túl járt. Teichmann úr mindkét szeme alatt kék monoklit viselt, az orra helyén szivárványszínű húsgombócot. Öltözéke erősen elnyűttnek tűnt, valaki nyilván toprongyosra verte az atyafit. Elkeseredésében két napon keresztül a vörös sörényű Lilivel és mélyvörös kadarkával múlatta az időt, svábul káromkodott, végezetül – tetemes adósságot hagyva maga után – visszavonatozott Pestre.

*

Míg Teichmann úr búját-baját feledtette a vörös sörényű Lili bájaival meg a kadarka zamatával, Rózsasándor Alsóváros legszélső utcája legszélső házának udvarán alaposan kiókumllálta a velocipédet. Behatóan tanulmányozta, ismerkedett rejtelveivel. Számtalanszor megkísérelte meglovagolni, ám néhány méter gurulás után többnyire fejjel előre keresztülzuhant a kormányon. Kevésbé keményfejű ember bizonyosan belehalt volna a nagy igyekezetbe. Nem úgy Rózsasándor! Panzasándor meg Veszelkakoma csak sziszegtek, jajgattak a sok esés-kelés láttán, Csonkaferencz a szemét is eltakarta, nem merte nézni, miket művel; Rózsasándor azonban rendíthetetlenül gyakorolt. A negyedik napon aztán bekerekezett Szeged városába, elhajtott az Aranyoroszlán, a Fehérköröszt, a Háromkorona és a Háromkirályok előtt, s mindenütt megtapsolták. Ahogy dukált.

Csak a vár előtt fékezett a kitűnő betyár, leugrott az acélszerkezetről, zsebéből papirost vont elő, s késével a várkapura szögezte. Azzal ismét nyeregbe pattant és elhajtott.

Öt perc múltán nyílt a várkapu, kiosont egy strázsamester, letépte a papirost, visszasunnyogott vele az erődbe. Újabb tíz perc elteltével megint nyílt a kapu, s kitámolygott rajta egy deli legény.

– A Szélpál Pál fia, a Péter – suttogtak a vár körül kóválygó asszonyok.

Szélpál Pál fia, Péter hazafelé indult Alsóvárosra, lépte bizonytalan volt, termete sudár.

– Véle húzta csőbe a Pandúrsándort Rózsasándor – jelentette ki áhítattal az Ötpacsirta tulajdonosa, amikor a fiatalember a fogadó elé érkezett. A fogadós menten szalajtott a két pincérét, invitálják be néhány kupa borra a tömlőcből szabadult ifjút, ingyen ihatik, ehetik, amennyi belefér.

- A katonák ki se merik dugni az orrukat – jegyezte meg kárörvendve az egyik törzsvendég, Kocsisovszky Jusztin társulatának vékonydongájú színésze, kiről egyesek tudni vélték, nem más ő, mint Petőfi Zoltán, a nagy költő fia.
- Pandúrsándor elfutott, mégiscsak nyugalom lesz kicsikét a szegedieknek! – így a másik teátrista.
- Egyszer még színpadra írják ezt a betyárt – dörmögte a harmadik csepűrágó.
- És az a velocipéd, hogy az... – ingatta a fejét az ifjú Petőfinek tartott legényke, és nem bírta visszafojtani a kitörni készülő nevetést.